



**TREBALL FI DE GRAU
GRAU EN HISTÒRIA I PATRIMONI**

Repressió en temps de guerra. Els Ports durant la Guerra Civil.

**REALITZAT PER: Joan Martí Corbatón
TUTORITZAT PER: Vicent Sanz Rozalén**

2022-2023

Juny 2023

Introducció.....	4
Delimitació i justificació del tema.....	4
Objectius.....	5
Metodologia.....	5
Estat de la qüestió.....	7
Capítol 1. Les guerres civils.....	9
1.1 Què és una guerra civil?.....	9
1.2 El concepte de Guerra civil europea (1914-1945).....	12
Capítol 2. Violència i repressió en la Guerra Civil Espanyola.....	16
2.1 Cop d'estat i evolució del conflicte.....	17
2.2 Tipus de violència i repressió.....	19
2.3 Motius i justificacions.....	23
Capítol 3. Sis casos de repressió a la comarca dels Ports.....	27
3.1 Repressió republicana.....	28
3.1.1 Vicenta Jordà Martí.....	30
3.1.2 Ramón Ejarque.....	32
3.1.3 José Sanahuja Gil.....	35
3.2 Repressió franquista.....	38
3.2.1 Matilde Escuder Vicente.....	40
3.2.2 Els germans Arrufat.....	44
Conclusions.....	51

Resum

El cop d'estat fallit del 18 de juliol de 1936 dut a terme per un sector de l'oficialitat de l'exèrcit espanyol va derivar en una guerra civil, la qual va assolar el nostre país durant els tres anys del conflicte, 1936-1939, i vora quaranta anys de la posterior dictadura. Amb l'inici de la guerra van esclatar les tensions entre els diferents sectors de la societat provocant que els sis primers mesos foren els més sagnants de tota la contesa. En aquest període es van cometre atrocitats de tot tipus de la mà d'ambdós bàndols, el franquista i el republicà. En aquest treball tractarem de donar llum a les històries de sis veïns de la comarca dels Ports, a l'interior nord de la província de Castelló, que van ser víctimes de la repressió. Les tres primeres víctimes, afins al règim franquista i amb ideals conservadors foren represaliades per part dels republicans mentre que les tres últimes, amb idees més progressistes ho foren pels nacionals.

Paraules clau

Els Ports, Guerra Civil, Repressió, Mauthausen, Exili.

Abstract

The failed coup d'état of 18 July 1936 carried out by a sector of the officiality of the Spanish army resulted in a civil war, which ravaged our country during the three years of the conflict, 1936-1939, and nearly forty years of the subsequent dictatorship. With the start of the war, tensions broke out between the different sectors of society, making the first six months the bloodiest. In this period, atrocities were committed from all sides, the Francoist and the Republican. In this project we will try to highlight the stories of six neighbours from the region of Ports, in the northern interior of the province of Castellón, who were victims of repression. The first three victims, akin to the Francoist regime and with conservative ideals, were reprimanded by the Republicans while the last three, with more progressive ideas, were reprimanded by the Nationals.

Keywords

Els Ports, Civil War, Repression, Mauthausen, Exile.

Introducció

Delimitació i justificació del tema

El present treball versa sobre la Guerra Civil Espanyola i la repressió sofrida per la població civil durant els anys del conflicte, compresos entre 1936 i 1939 i els immediatament posteriors, durant la Dictadura Franquista. Tot des d'una perspectiva crítica, objectiva, actualitzada i posant el focus sobre la comarca dels Ports i algunes de les seves víctimes.

El naixement, metafòric, d'aquest Treball de Fi de Grau ve de lluny. He de donar les gràcies al meu estimat pare per portar-me en un CD les còpies digitalitzades d'uns documents del Archivo Histórico Nacional de Salamanca amb les quals la curiositat sobre aquest tema va asomar. Amb el temps vaig descobrir el cas d'un metge afí al règim que va ser represaliat en Sorita, el meu poble i el motiu principal pel que vaig decidir seguir investigant. Durant un període la meua investigació no va avançar, però gràcies a les oportunitats que he tingut en diferents assignatures i l'ajuda d'alguns professors he pogut anar transformant, en diverses ocasions, unes inicials anotacions inconnexes fins arribar a conformar el present treball.

Aquesta investigació es divideix en tres capítols, pel que fa al primer comença presentant les guerres civils com a concepte i quines són les raons donades per diferents autors per tal de justificar les seves definicions. Una volta explicada aquesta primera part, s'aborda el concepte de la guerra civil europea per tal d'anar apropant-nos als antecedents de la nostra guerra civil i com aquesta va tindre molt a veure en el desenvolupament dels aconteixements que van ocórrer en Europa els següents anys. Endinsant-nos en el segon capítol i en la Guerra Civil Espanyola, comencem amb el cop d'estat i l'evolució del conflicte, continuant amb els tipus de violència i la repressió que es va donar per part dels dos bàndols explicant també quins van ser els seus motius i justificacions. Per acabar, donarem nom i contarem les històries de sis veïnes de la comarca dels Ports que van ser víctimes de la repressió.

L'investigació a nivell local o comarcal d'aquests sucesos són fonamentals degut a la rellevància històrica dels mateixos i al desconeixement general de la població. També perquè encara que s'ha escrit i parlat molt sobre la guerra civil queda molta feina per fer. Desde les primeres dades oferides pels estudis en l'època franquista fins als últims ha passat molt de temps i ha sigut durant aquest període en el qual, gràcies al revisionisme, s'han anat fent nous descobriments i s'han desmentit les dades del règim. Aquestes motivacions personals per conèixer que va passar amb els nostres avantpassats, amics, veïns o coneguts, per donar nom a les víctimes, poder soterrar-les i guardar-los el dol donant el reconeixement que es mereixen, són les que han fomentat les investigacions.

Objectius

Quan em vaig plantejar l'elaboració d'aquest treball, els primers objectius van ser molt diferents dels que han acabat sent. La intenció principal era la d'ampliar l'informació dels documents del Archivo Histórico Nacional abans esmentades amb altres casos de repressió que coneixia a la comarca dels Ports. Encara que aquest objectiu s'ha complert, la tasca realitzada ha anat molt més enllà.

Una volta realitzat el plantejament inicial i coneixent el full de ruta han anat sorgint altres objectius. Entre aquests destaquen explicar quina és la definició de guerra civil més enllà de la que tothom coneix; introduir el concepte de guerra civil europea i enllaçar-lo del mateix mode que la segona guerra mundial amb la guerra civil espanyola; conèixer les justificacions d'ambdós bàndols per dur a terme la seva repressió i quins van ser alguns dels seus mètodes. Sense oblidar les experiències viscudes en camps de concentració com el de Mauthausen.

Metodologia

Per al desenvolupament d'aquest treball s'han consultat, en primer lloc, publicacions que tracten sobre les guerres civils oferint-nos les definicions necessàries que teniem com a objectiu. També s'han consultat articles específics sobre els tipus de repressió i violència que es va donar durant la

guerra civil en llibres d'estudis reunits com el de Canal, Jordi i Eduardo González Calleja (2012). A banda d'aquestes obres i articles d'un caràcter més general també s'ha fet ús principalment d'una sèrie d'obres per ser aquestes d'un gran valor específic per al nostre tema d'estudi, ja que s'han centrat en casos comarcals. Pel que fa als apartats 3.1 i 3.2 ens hem basat en les obres de Porcar (2021) i (2018). Aquest autor és un dels màxims exponents pel que fa a l'investigació de l'època franquista i la repressió a la comarca dels Ports, motiu pel qual les seves obres ens han servit per abordar la violència exercida en la rereguarda republicana i més avant la perpetrada pel règim.

Endinsant-nos en aquests apartats ocorre el mateix. Al fer una geografia de les figures dels religiosos dels punts 3.1.1 i 3.1.2 ens hem basat fonamentalment en l'obra de Beser (2018). Aquesta aborda les experiències vitals dels personatges esmentats durant els dies immediatament posteriors al cop d'estat i com la monja i el capellà van viure el desenvolupament d'aquell turbulent moment per al clero.

Per al cas del metge nacionalista, 3.1.3, ens hem basat en fonts primàries extretes del Archivo Histórico Nacional de Salamanca. En aquestes trobem moltíssima informació relativa a l'estat del poble durant els primers dies del cop d'estat. Elaborada per l'administració franquista, podem trobar documentació que descriu la composició de l'ajuntament abans de la seva arribada a Sorita, llistes de sospitosos o testimonis com el que ens afecta.

També s'ha fet ús de l'obra de Martí (2018) per al cas de la mestra anarquista de l'apartat 3.2.1, gràcies a la qual hem pogut extreure la informació necessària per contar com va ser la vida d'aquesta. Des del seu naixement fins la seva mort en aquesta podem obtenir tot allò necessari per elaborar el relat de la nostra mestra.

Per últim, per als casos dels germans Arrufat a l'apartat 3.2.2, hem fet ús d'una entrevista, realitzada al nebot d'aquests l'11 de febrer de 2023, de la qual hem extret pràcticament tota la informació necessària per elaborar el relat de les seves vides. L'entrevista completa es pot consultar al següent arxiu d'àudio:

- https://drive.google.com/file/d/1QGpWWdavG1CbFFH_YyxEh1en4hPnZDOI/view?usp=share_link

També disposem de l'entrevista en format vídeo però fragmentada en dos parts, faltant uns segons respecte a l'àudio, degut a problemes tècnics durant la realització d'aquesta.

Per aquest motiu i per tal de no ser repetitius sols s'indican els autors quan siga necessari i no en tots els paràgrafs en que s'haja recurrit a les seves obres.

Com es pot apreciar és fa ús de fonts basades en la tradició oral com son l'entrevista i l'obra de Beser (2018). S'ha de tindre en consideració que tal volta els relats es poden vore distorsionats respecte a la realitat o contar amb parts, fins a cert punt, confuses. Entenent la dificultat i la necessitat, de verificar aquests relats s'ha considerat seguir fent ús dels mateixos per no alterar la nostra reflexió al respecte d'allò que tenim com a objectiu.

Estat de la qüestió

El tema de la guerra civil, d'un mode general, s'ha tractat en multitud d'ocasions per infinitat d'autors. En un primer moment sorgeixen obres com *Pérdidas de la guerra*, 1977, de Ramón Salas Larrazábal des d'una òptica afí al règim i tractant de camuflar xifres i dades en favor d'aquest, exagerant el nombre de morts per part dels republicans i reduint el dels franquistes. Encara que aquest autor pertany a aquesta corrent va ser un dels que més es va apropar a la realitat de les quantificacions. Una volta superada aquesta i obrint una nova etapa apareixen altres autors, destaca Albert Girona publicant en 1986 *Guerra i revolució al País Valencià (1936-1939)*. Molts autors seguiran els passos de Girona, però serà Julián Casanova qui desde una òptica revisionista i actualitzada durà al màxim esplendor al final d'aquesta etapa elaborant obres com *República y guerra civil* en l'any 2007.

Pel que fa als fets ocorreguts durant aquest període en la comarca dels Ports, sent aquest el territori que ens interessa, el nombre de publicacions és evidentment molt més reduït. Cal

destacar l'incansable feina d'autors com Juan Luis Porcar amb les obres ja esmentades i d'altres com Manel Domínguez amb *Morella: memòria d'un temps, records d'una guerra*; Ricard Martí per *Primavera del 38. La guerra a les comarques dels Ports, l'Alt i el Baix Maestrat* i el treball realitzat per Vicent R. Querol, Pep Querol, Carlos Sangüesa i Ricard Martí en l'obra *Els bombardejos silenciats de 1938*.

Totes aquestes publicacions són imprescindibles i d'un valor incalculable per a la història recent de la comarca dels Ports però al meu parer manquen d'un petit detall i és que en els últims anys s'ha pecat de no donar visibilitat a les víctimes d'ambdós bàndols. És a dir, en aquest treball ens hem centrat en donar nom a una serie de víctimes, sense diferenciar quin bàndol va exercir la repressió. L'ús de la violència no està, ni estarà, mai justificada, no es pot justificar sota cap ideologia. Del mateix mode ocorre amb les víctimes silenciades, totes mereixen el mateix tractament independentment del bàndol que foren, totes tenen un nom.

És necessari allunyar-nos de la història general, a grans trets, la de les batalles, els generals i grans gestes. Cal conèixer millor la vida de les persones anònimes, les quals amb les seues alegries i penes, sofriment, esforç, suor i sang, van ser les vertaderes protagonistes d'aquestes gestes que tots recordem. Ells i elles van ser les vertaderes protagonistes de la Batalla de l'Ebre, d'evitar sense èxit l'entrada del feixisme a Madrid, la crema d'esglésies... Tot açò i molt més és el que aquestes persones, sense importar a qui o que defensaren, a les que ara donem nom, les que van dur a terme tot el que recordem, perquè sense elles res haguera sigut ens han contat.

Capítol 1. Les guerres civils

1.1 Què és una guerra civil?

Descriure o definir un conflicte armat com a guerra civil té certes implicacions polítiques i simbòliques tals com conferir o arrabassar legitimitat a les parts de l'enfrontament. L'ús d'aquest terme forma part del propi conflicte, per això moltes voltes l'han substituït per altres com “disturbis”, “estat d'excepció”, “situació d'emergència”, “procés” o simplement “conflicte”. D'aquesta manera es legitima l'enfrontament, per una banda criminalitzant a l'adversari i definint-lo com a bandit o fins i tot com a terrorista i no com a combatent amb dret d'acollir-se al *ius in bello*.¹

Les ciències socials estan d'acord en les característiques generals que poden definir les guerres civils entenent-les com a processos de violència a gran escala en els quals s'enfronten dos o més grups dins d'un Estat reconegut que lluita pel control del govern o l'extensió de la seva jurisdicció (Walter 1997, 102). Però aquesta definició no sempre ha sigut d'aquesta manera ni s'ha entès per tots com a tal. En la dècada dels seixanta del passat segle es preferia parlar de guerra interna, definida per Eckstein (1965, 133) com «todo intento de cambio, por la violencia o la amenaza de la violencia, de la política, titulares u organización de un gobierno». Encara que va ser considerat un terme molt operatiu per englobar diferents tipus de violència (guerrilla, terrorisme, insurreccions o cops d'Estat) volent superar les limitacions en els estudis comparatius dels processos revolucionaris, va ser poc utilitzada pel fet d'englobar desde genocidis fins a disturbis civils sense distincions entre aquests (González Calleja 2012, 10).

Durant la dècada dels 2000 gran part de les investigacions dutes a terme han tractat d'esbrinar, mitjançant l'anàlisi multifactorial i la determinació d'índexs de recurrència, les variables

¹ Rama del derecho internacional humanitario (DIH) que regula las hostilidades y establece límites a los medios y métodos de guerra. Se denomina también derecho de La Haya.

<https://dpej.rae.es/lema/derecho-de-los-conflictos-armados> [última consulta: 22/5/23]

avaluables del fenomen de la guerra civil basant-se en l'obra *Correlates of War Project*.² Aquesta és una mena de repositori d'informació estratègica creada l'any 1963 per J. David Singer on es pot trobar coneixement científic sistemàtic sobre les guerres des de l'època de Napoleó i que proporciona llistes de conflictes amb dades generals dels països afectats. A banda d'aquest repositori existeixen altres bases de dades com UCDP (Uppsala Conflict Data Program) on consultar informació relativa a conflictes d'aquest tipus.³

Seguint amb aquesta línia de la sociologia empírica anglosaxona, Singer i Small (1972), van establir una definició canònica de guerra civil. Des del seu punt de vista, una guerra civil és «qualsevol conflicte armat que implica: a) una acció militar interna en la metròpoli, b) una activa participació del govern nacional, i c) una resistència efectiva de les dues parts», que s'avalua quan el bàndol més fort sofreix com a mínim el 5% de les baixes del costat més feble, fet que permet distingir situacions bèl·liques genuïnes de les massacres, pogroms o purgues. La definició d'aquests dos autors es basa sobre quatre premises fonamentals: 1) un dels agents primaris ha de ser el govern nacional que està en el poder en el moment que les hostilitats comencen; 2) ambdós bàndols han de tenir capacitat per infligir mort a l'altre; 3) ha d'ocórrer algun tipus d'acció militar significativa, fet que implica una taxa de letalitat de, com a mínim, mil morts civils o militars en batalla per any, i 4) la guerra ha de ser interna al país, ocórrer dins de les fronteres d'un Estat, i els seus antagonistes principals seran els ciutadans del mateix.

La principal diferència entre la guerra civil, ja siga interna o intraestatal, i la guerra interestatal o extraestatal, colonial o imperial, és l'internalitat de la guerra en el territori d'un Estat sobirà i la participació del govern com una de les forces combatents. La guerra civil es distingeix d'altres formes de conflicte armat intern pel requisit de que la violència estatal ha de ser sostinguda i recíproca, i pel fet de que ha de superar un cert umbral de morts, que es xifra en més de 1.000 anuals. Aquesta definició inclouria les revolucions que busquen fer-se amb el control dels aparells de l'Estat, sense importar el grau de transformació social que es busque, i les guerres de secessió, que requereixen d'un mínim de violència i d'organització política, però exclou

² <https://correlatesofwar.org/data-sets/> [última consulta: 22/5/23]

³ <https://ucdp.uu.se/> [última consulta: 22/5/23]

manifestacions menors de violència com motins, vagues, violència desorganitzada i espontània que abans s'inclouen dins del concepte de guerra interna (González Calleja 2012, 11).

Tant la definició de Singer i Small, com la d'Eckstein, ens porten a importants buits analítics i algunes exclusions. Pel que fa al camp d'anàlisi quantitatiu, els desacords han voltat en torn a la inclusió de xifres de les víctimes absolutes o relatives (per càpita), si aquestes son acumulatives en el temps o anuals, si s'inclouen únicament les morts en batalla, les civils o ambdues o fins i tot quin seria el criteri acceptable de distribució de víctimes entre els bàndols en lluita. Altres autors prefereixen basar-se en l'umbral acumulatiu de morts en lloc de en les xifres absolutes per ser més defensable quan es combina amb el criteri d'una activitat militar sostinguda per la duració del conflicte. Seguint aquest mètode Sarkees i Singer (2001) etiqueten com a guerra civil qualsevol conflicte que provoqui 25 morts anuals durant més de 40 anys. Fearon i Laitin (2003, 76) estableixen aquesta mitjana en 100 morts a l'any, mentre que Sambanis proposa que una guerra comença l'any en que es poden comptabilitzar de 100 a 500 morts, i quan en suma s'obtenen més de 1000 als tres anys del començament.

Tornant a la definició que ens ofereixen Singer i Small, les guerres entre una metròpoli colonial i els seus territoris dependents suposen una problemàtica, ja que segons ells, no la podem emmarcar dins del terme de guerra civil encara que el conflicte es duga a terme dins de les fronteres d'un mateix país i enfronte a naturals d'aquest en ambdós bàndols. Hauríem de considerar-les com a una subcategoria dins de les guerres internacionals anomenades «extrasistèmiques» (Sambanis 2004, 821).

Per a Charles Tilly els criteris que ha de seguir un conflicte per poder anomenar-se guerra civil són els tres següents: 1) alguns dels líders amb influència han de sentir-se preocupats per haver de viure en la mateixa unitat política que els seus enemics actuals després d'haver acabat la matança, i aquesta preocupació ha de ser important com per a influenciar el tipus d'acord que els bàndols rivals estan disposats a acceptar; 2) s'ha de desplegar la violència a gran escala, i 3) ha d'existir una situació de sobirania múltiple, entesa per l'autor com la situació en que la població d'un àrea determinada segueix les ordres de més d'una institució (Tilly 1978, 192). La guerra civil té lloc quan dos o més organitzacions militars diferents, almenys una de les quals està

vinculada al govern prèviament existent, lluiten entre elles pel control dels medis governamentals rellevants dins d'un règim polític determinat (González Calleja 2012, 12).

Sembla que els estats més desenvolupats, madurs i escassament militaritzats mostren una menor predisposició a la guerra civil. Per contra, no hi ha relació entre la diversitat cultural d'un Estat i la seva tendència a sofrir una guerra civil, però sí en cas d'haver polarització religiosa, lingüística o racial. Per contra, els estats democràtics o molt autoritaris no experimenten aquesta tendència cap a la guerra civil, però sí la sofreixen els països en procés de democratització. Els règims sotmesos a forts canvis estan més predisposats a la guerra civil que els estables de natura democràtica o autoritaria, fins i tot quan han tingut temps per establir-se després d'aquest període transitori. A llarg termini, la democràcia consolidada i l'autocràcia estable són els règims menys vulnerables a les guerres civils (Hegre, Ellingsen, Gates i Gleditsch 2001; i Muller, Edward N. i Erich Weede 1990)

Algunes de les característiques que acabem d'esmentar com la polarització religiosa i lingüística, o el procés actiu de democratització amb forts canvis polítics van ser factors fonamentals per a crear la situació de conflictivitat que va acabar desembocant en el cop d'estat i el posterior conflicte civil que va afectar el nostre estat, del qual parlarem més avant, entre 1936 i 1939.

Una volta vistes les definicions dels diferents autors ens adonem que per al comú de la societat aquestes queden molt lluny. La gent no pensa en xifres mínimes anuals, si és un conflicte exclusivament intern o intraestatal, per al cas de les colònies. En conclusió i recordant les paraules de Walter (1997, 102), les característiques principals que defineixen els conflictes civils, per part de les ciències socials, serien aquells en els quals es donen processos de violència entre dos o més bàndols dins d'un mateix territori que lluiten pel control dels aparells de l'Estat.

1.2 El concepte de Guerra civil europea (1914-1945)

Autores com Arendt (2002, 526), expliquen que la Primera Guerra Mundial, a banda de suposar la caiguda d'un sistema d'aliances i d'un equilibri entre les grans potències, va implicar el final de l'idea del concepte Europa i l'inici d'una nova època de crisis, conflictes socials, polítics i

militars. Defineix la Gran Guerra com l'explosió del Vell Món, les restes del qual xocaven les unes amb les altres ferint-se, en un desordre que ja no correspon ni a l'antic sistema imperial ni al conjunt coherent d'Estats nacionals. Arendt també afegeix que [...]

“los «veinte años de una paz incierta» que se sucedieron después del primer conflicto mundial son vistos como un encadenamiento de «guerras civiles (...) más crueles y sangrientas que las antiguas guerras de religiones» que no desembocaron al final sino en una segunda explosión general, todavía más fuerte y devastadora que la primera”.

El Tractat de Versalles no va restablir l'equilibri entre les grans potències. Alemanya va ser condemnada a fer front a grans remuneracions econòmiques, pèrdues territorials que deixaven fora de les seves fronteres a milions de ciutadans de l'antic Imperi prusià i quasi al seu complet desarmament. Pel que fa a la Rússia soviètica, va ser aïllada per un «cordó sanitari» mentre l'intentaven aplastar militarment. El seu reconeixement suposarà la derrota de la contrarevolució blanca. Les guerres civils que van succeir la caiguda del tsarisme i dels imperis centrals van desgastar el sistema polític liberal; d'una banda l'emergència soviètica i de l'altra els feixismes van agreujar la crisi. Segons Traverso (2009, 41), el liberalisme econòmic es va qüestionar, en primer lloc, per les economies de guerra i després per la gran crisi de 1929 que va afavorir la inclinació d'una part d'Europa cap al feixisme.

Per a Soutou (1995, 80), l'antic ordre es sustentava mitjançant dos tipus d'equilibri; el mecànic, fundat sobre les relacions de força entre les grans potències i l'orgànic, fundat sobre un conjunt de valors liberals encarnats per aquestos Estats. El primer va desaparèixer amb la dissolució dels imperis i la desintegració del continent en una multitud d'Estats-nació febles i per norma general bastant heterogenis. El segon va ser víctima de les guerres civils de 1918 a 1923, la crisi del liberalisme, el sorgiment del bolchevisme en Rússia i l'avanç del feixisme en la resta del continent, primer en Itàlia, després en Alemanya, Àustria, Espanya i altres països del centre d'Europa (Traverso 2009, 42).

Com acabem de veure, les potències europees dominaven el món. Eren les encarregades de controlar l'ordre internacional pel seu important poder a nivell polític, militar i econòmic. Entre elles es van dividir la majoria de les colònies conegudes, generant com a resultat dos terços de la

producció industrial mundial, sufragant quasi tres quartes parts del comerç mundial i quasi tota l'exportació de capitals (Leonhard 2018). Aquest domini internacional va acabar amb la fi de la guerra, moment en que la Unió de Repúbliques Socialistes Soviètiques i els Estats Units, sobretot aquests últims, van heretar aquest poder polític, passant els estats europeus a dependre financiera i econòmicament dels americans (Bernecker 2019, 18).

Cap al 1930 la crisi econòmica va fer esclatar la fràgil arquitectura de Versalles i es va mostrar la ineficàcia de la Societat de Nacions (Traverso 2009, 42). El desmoronament del «nou ordre» el podem veure reflectit en successos com l'annexió de Manchuria per part del Japó en 1931, el revisionisme en la política alemana després de 1933 i la guerra d'Itàlia contra Abisinia en 1935-1936. Les accions dutes a terme per aquests tres països mostren els seus interessos pel domini d'Àsia, l'Europa central i el Mar Mediterrani respectivament. En aquest moment, les potències democràtiques es van presentar com a conservadores del *statu quo*, els interessava mantenir les coses en la situació en què es troben.⁴ D'altra banda, els règims dictatorials ho feren com a revisionistes, fent cada volta més difícil la cooperació necessària per mantenir la pau. Les rivalitats econòmiques i les diferències ideològiques i sobre el poder polític es van anar fent més notables, creant un perillós potencial de conflicte (Bernecker 2019, 19).

El que acabem de dir es pot resumir en una pugna entre dos postures pel que fa a les relacions internacionals d'aquesta època, revisionistes contra antirevisionistes. Els uns rebutjaven els tractats de pau i els nous traçats de fronteres mentre que els altres ho volien mantindre defensant allò aconseguit després de 1918 (Krüger 1997, 22–24).

Així doncs, tots aquests canvis estructurals que es construeixen al llarg del temps, es condensen i precipiten en un conjunt d'aconteixements que es despleguen en una trentena d'anys, el punt de partida dels quals és el conflicte iniciat l'any 1914. Tot aquest cicle de crisi, guerres i revolucions és el que podem resumir amb la idea de guerra civil europea. Emmarcada entre dues guerres mundials, la podem dividir en tres fases diferents. La primera d'elles correspon a la Revolució russa de 1917 i acaba a inicis de la dècada dels anys vint, moment en què una guerra entre Estats

⁴ Segons l'AVL: Estat actual de les coses, situació en què es troben.
[https://www.avl.gva.es/lexicval/?paraula=statu quo](https://www.avl.gva.es/lexicval/?paraula=statu+quo) [última consulta: 22/5/23].

desemboca en revolucions i guerres en diversos països d'Europa Central i Oriental. En segon lloc tenim la Guerra Civil espanyola, que aglutina dins de les seves fronteres enfrontaments d'abast continental, i fins i tot internacional. Per últim, la Segona Guerra Mundial, que engloba gran quantitat de guerres civils locals. És aquesta teranyina de guerres mundials i civils la que tix la continuïtat temporal des de 1914 fins a 1945 (Traverso 2009, 45-46).

Pel que fa a la Guerra Civil cal destacar el paper que va jugar l'Alemanya nazi en aquest conflicte. Per a Hitler, donar suport a Franco i aconseguir un fortí anticomunista suposava un pilar fonamental tant en l'ordre estratègic com en el geogràfic en vistes a una futura política d'aliances. Així doncs, el suport de l'un cap a l'altre es basava en la ideologia anticomunista d'ambdós com en consideracions d'estratègia nacionalsocialista per als alemanys. Aturant el pensament bolxevic en la Península Ibèrica s'aconseguiria evitar una possible expansió cap a França i la resta d'Europa Occidental. En cas de fer-se realitat, Alemanya quedaria rodejada a l'est per un potent bloc soviètic i per un hispano-comunista a l'oest, impedit tots els seus plans expansionistes (Bernecker 2019, 28-29).

Després d'haver tractat les diferents consideracions per als conceptes de guerra civil i de guerra civil europea, en el següent capítol parlarem de forma específica sobre què va ser i què va suposar la Guerra Civil per a Espanya i la seva ciutadania. En aquest abordarem com sorgeix, la seva evolució, els tipus de violència que es va donar i els seus motius i justificacions per a dur-la a terme.

Capítol 2. Violència i repressió en la Guerra Civil Española

L'estat espanyol arrastrava des del segle XIX certa tradició d'intervencionisme armat en la *res publica*, i fins i tot de guerra civil (Canal 2004, 47). Una volta entrats en el s.XX es dona una creixent conflictivitat lligada amb una crisi de legitimitat de l'Estat liberal que no es podia aturar produint manifestacions violentes de distints tipus (González Calleja 1999). A més a més, hem d'afegir a tots aquests factors una serie de fenòmens que es van donar durant el primer terç del s.XX tals com; la recurrent militarització de l'ordre públic; la persistència i reactivació de subcultures polítiques amb components excloents; o l'existència d'una doble tradició sindical amb dos grans sindicats que es disputaven radicalment el mercat de treball (Ledesma 2012, 91). Tota aquesta problemàtica es resol en la falta d'una vertadera tradició de respecte per les normes i mecanismes del sistema polític parlamentari, i en l'acceptació generalitzada de l'ús de la violència com a instrument de competència política, d'accés al control de l'Estat i de lluita per la configuració de l'ordre social (Ucelay 1995).

Sota l'ombra de la Gran Guerra, les dècades següents van presenciar l'afloreament d'imaginariis de la violència alimentats per l'experiència y el *pathos* de la mort massiva, al mateix temps aquest fet va anar nodrint projectes socials i «teologies polítiques» radicals que acceptaven l'eliminació de l'altre com medi lícit. Tot això va suposar que les guerres «totals» es convertiren en un autèntic «catalitzador» de violència i que portaren directament a un augment exponencial de la dimensió mortífera de les pràctiques repressives (Mazower 2005, 159).

La materialització d'aquesta possibilitat es tradueix en una lluita a mort oberta per la sublevació, que va activar i servir de catalitzador de les més sagnants tendències anteriors. A més, les dinàmiques polítiques, socials i psicològiques que defineixen els enfrontaments fraticides com la polarització de les identitats, la privatització de la violència o les espirals de por-odi, van oferir la terra més fèrtil on arrelar-se i proliferar. La manca de democràcia per part dels actors polítics i socials, la tradició insurreccional, la paramilitarització de les forces polítiques, la presència d'identitats maniquees, els odis i les pors nascudes dels conflictes previs, el pretorianisme agresiú de l'Exèrcit, les retòriques bel·licistes i d'exclusió, la seducció despertada pels models polítics totalitaris, la fe en la capacitat regeneradora de la violència... Aquesta complexa situació

previa es va radicalitzar, servint per nodrir i guiar les actuacions d'ambdós bàndols (Ledesma 2012, 102)

Durant el quinquenni republicà es van donar una sèrie de circumstàncies desestabilitzadores: una mobilització social i política sense precedents; un apresurat accés de les masses a la vida política nacional i local; una penosa situació econòmica que «ponia palos en las ruedas» de les polítiques reformistes; unes grans expectatives que amb freqüència es van veure frustrades per aquesta situació política... Tot açò estava precedit d'unes herències no resoltes, com la gestió de l'ordre públic sota premises castrenses i la seva natura més punitiva que preventiva, i noves realitats com la notable paramilitarització de la política i la mobilització antirrevolucionària de caràcter «cívica». El resultat d'aquesta problemàtica era clar, les violències i retòriques de guerra van minvar l'estabilitat del règim republicà i reflexaven un «dèficit democràtic» i un arrelament de les cultures polítiques agressives. Tota aquesta situació feia veure que una de les possibles sortides d'aquest embolic era per la via armada (Ledesma 2012, 100-101).

2.1 Cop d'estat i evolució del conflicte

Guerra i repressió són dos conceptes que es necessiten l'un a l'altre, no els podem entendre de manera individual, la naturalesa d'aquests els fa inseparables. Segons el diccionari ideològic de Casares (1994), entenem per *repressió*: «Acción y efecto de reprimir o reprimirse. || Acción y efecto de reprimir o reprimirse». L'altra definició que ens ofereix és la de *guerra*: «Estado de hostilidad entre naciones, pueblos, tribus, etc». Centrant-nos en la part de «pueblos», i referint-se a un sol poble, observem com un altre dels resultats que se'ns ofereix al cercar el terme *guerra* és el de *guerra civil*, entenent per aquest: «La que tienen entre sí los habitantes de un mismo pueblo o nación». En el cas de l'espanyola, coneguda també com a Guerra Civil, va tenir lloc entre 1936 i 1939. Tres anys sense sentit en que el nostre país va deixar la raó i el diàleg per la força de les armes. Acabada la contesa, aquesta falta de raó i diàleg es van veure allargades durant quaranta anys materialitzant-se en la dictadura feixista.

Els successos del cop d'Estat del dia 17 i 18 de juliol de 1936, que van desencadenar un sector de l'oficialitat de l'exèrcit espanyol, van trencar l'Estat de dret sense aconseguir l'ocupació del poder en la República. El fracàs de la rebel·lió militar va provocar una situació de guerra, en què l'ocupació de Madrid, va continuar sent l'objectiu principal dels sublevats. (Calero 2012, 105)

El bàndol sublevat no esperava tindre tal oposició per part de l'exèrcit del Govern constitucional de la República, per la qual cosa li va costar més de l'esperat alçar-se amb la victòria. En un primer moment la revolta triomfa als territoris de l'Espanya interior i zones dominades per grans propietaris o xicotets propietaris molt conservadors, tals com l'Andalusia del Guadalquivir, Aragó, Galícia, Castella i Lleó i Navarra. Per contra, va fracassar en les grans ciutats com Madrid i Barcelona junt amb altres zones amb molt de suport obrer d'esquerres com Euskadi, Astúries, Santander, Extremadura, València, Catalunya i Madrid.

La intenció del cop d'estat era fer-se amb el control ràpidament però el fracàs va suposar la divisió de l'estat en dos bàndols i com a conseqüència el conflicte armat. Aquest fet no sols va suposar l'inici de l'enfrontament, el cop de força contra l'ordre jurídic establert, i la guerra en que va derivar, van motivar que les idees propagades des dels dos bàndols esgrimiren la legalitat i la legitimitat de les seves respectives causes, republicana i «nacional», de manera inextricablement unides a la construcció imaginària de l'enemic en forma d'estereotips (Calero 2012, 105).

La ciutat de Madrid era la plaça clau ja que era el símbol de la República, entre desembre de 1936 i març de 1937 les operacions militars del bàndol revoltat es van centrar en torn a ella. A l'abril d'aquest mateix any s'abandona la idea de conquerir la capital i les forces es concentraran en els territoris del nord, on abunden les zones d'interès econòmic amb recursos miners, industrials i siderúrgics. A l'octubre de 1937, Franco aconsegueix fer-se amb el nord i donarà inici la campanya de l'hivern de 1937-1938 en la qual les tropes del general Aranda trenquen el front de Terol amb la consegüent caiguda del front de l'est. Serà en aquest precís instant, finals de març de 1938, en el qual la província de Castelló patirà els primers embats de la guerra (Porcar 2018).

El País Valencià es va mantenir fidel al govern de la República i així ho va fer fins a finals de la primavera de 1938. Després de la caiguda del front de l'est, tropes fidels a la República es van reagrupar i van formar una nova base defensiva en l'ermita de La Balma, en la localitat de Sorita. Aquest xicotet poble se situa a uns vint quilòmetres al nord de la capital comarcal de *Els Ports*, a la província de Castelló. Representa la frontera natural amb Aragó i suposa l'única via de comunicació amb l'últim reducte del Front de Teruel, localitzat en el poble d'Aguaviva. Malgrat això, Morella, la capital comarcal, va ser presa el 4 d'abril de 1938. Pocs dies després, el 15 d'abril aconseguixen trencar el bloc republicà i arribar a la mar per Vinaròs (Galán 1988). Els Ports va ser el primer territori de Castelló i del País Valencià a rebre els combats directes i ser conquerit. Amb l'arribada de les tropes franquistes es presenten dues opcions per a la població. La primera i menys habitual era fugir per por a la repressió. La segona, i per desgràcia la més comuna, era quedar-se i patir les conseqüències d'aquesta (Porcar 2018).

2.2 Tipus de violència i repressió

Kalyvas (2004b, 27) defensava que «La guerra civil suele convivir con otros tipos de violencia extensiva, como el terrorismo a gran escala, la guerra de guerrillas, el golpe de Estado o la insurrección».

És per això que existeix una extensa evidència empírica que suggereix que la violència indiscriminada aplicada a les guerres civils està informada per la lògica del terrorisme, que s'utilitza per a l'eliminació i la dissuasió, entenent-ho com a intimidació, de l'adversari real o potencial. La violència pot ser de dos tipus, selectiva o discriminada, o per contra, indiscriminada. Serà del primer tipus quan els individus són assenyalats en base a una informació personalitzada sobre les seves accions, i serà indiscriminada quan són assenyalats sols pel fet de pertànyer a un grup que es percep com a vinculat a l'oposició, independentment de les seves accions individuals (Kalyvas 2004a, 101). La violència indiscriminada és més probable en èpoques inicials del conflicte que en les tardanes, per això una volta es dona cert equilibri de poders entre els actors del conflicte no sol ser tan habitual (González Calleja 2012, 19).

En les guerres civils es dona una violència total entre els segments d'una mateixa població, perseguint com a objectiu principal l'aniquilament o sotmetiment sense cap tipus de condició de l'adversari, l'enderrocament del règim imperant o la dissolució d'un Estat (Tilly 1978, 198). Els adversaris d'aquest conflicte s'aprofiten de la desaparició del control per part de l'Estat per tal d'assumir comportaments excepcionalment violents, transformant al contrincant més proper en enemics deshumanitzats sobre els quals s'exerceix el poder per excel·lència de la vida o la mort (Martin 1995, 12). Com més homogeneïtat social, major necessitat de separar els grups que s'enfronten a través de l'odi i la violència. Com assenyalava Kaldor (2001, 62), un liberal independent de Yugoslavia: «La guerra havia de ser molt sagnant, perquè els llaços que ens unien eren molt forts». Aquests conflictes acaben per totalitzar-se, és a dir, s'involucra violència, cultura, política i economia en el control o eventual extermini de la població, convertit en objectiu estratègic de tipus militar. Com adverteix Huntington (1962, 21), «la guerra insurreccional és quasi sempre total. Ningun bàndol busca reconèixer la legitimitat de l'altre, o les negociacions i acords que impliquen eixe reconeixement. Els armistícis i els tractats de pau són possibles entre governs, però estranyament entre governs i anti-governos».

La tradició cultural espanyola es basa en una sèrie d'específiques subcultures polítiques de tipus exclouent que potser van anar construint els conflictes, identitats, «enemics» i justificacions que aniran nodrint, guiant i fent comprensibles les violències de 1936. L'exemple més il·lustratiu és el de l'anticlericalisme, moviment que es va anar definint en una de les identitats i subcultures més clares del panorama polític espanyol, de fet, era la més poderosa entre les famílies de l'esquerra obrera i republicana als anys trenta. Encara que amb l'esclat de la guerra van haver diversos objectius per part dels qui es van oposar a la sublevació, l'església va ser un dels objectius principals per ser la institució enemiga per antonomàsia per a l'anticlericalisme. Per això, a pesar de la seva poca o escassa participació directa en la sublevació o del seu nul·l valor militar, el clero va ser el primer objectiu i el més perseguit en les primeres setmanes de la guerra (Ledesma 2012, 98-99).

El cop d'estat del juliol de 1936 no sols va suposar l'inici de l'enfrontament. L'estocada contra l'ordre jurídic establert, i la guerra en que va derivar, van motivar que les idees propagades des dels dos bàndols esgrimiren la legalitat i la legitimitat de les seves respectives causes,

republicana i «nacional», de manera inextricablement unides a la construcció imaginària de l'enemic en forma d'estereotips (Calero 2012, 105).

L'*ABC*, després de ser incautat per Unión Republicana i amb l'afegit de *Diario Republicano de Izquierdas* va publicar el seu primer editorial el 25 de juliol de 1936. En aquest es podia veure reflexada l'opinió d'una part dels republicans d'esquerres pel que fa a l'alçament militar.

“España está frente a su segunda guerra de Independencia. Más triste, más amarga que la de 1808, porque allí se iba contra extranjeros, y hoy, por una traición odiosa, el pueblo ha de enfrentarse con hombres nacidos en España, pero que renuncian a todo nexo con la noble ideología patria, ganosos de convertirnos en una colonia del más repugnante fascismo negro” (*ABC*, 25 de julio de 1936).

Poques setmanes després en el mateix periòdic es podia llegir el següent:

“Hoy sabe el mundo que no ha habido en España revolución comunista, pero sí fascista. Sabe que los únicos enemigos del orden, de la propiedad y del respeto a la vida humana són los que en las zonas de su rebeldía viven sobre el país con exacciones a mano armada, tienen los pelotones de fusilamiento en acción continua y se sostienen a fuerza de horripilantes métodos de ferocidad. ¡Qué mucho, si hasta se ve a los sediciosos desvalijar el tesoro de las catedrales, fundirlo y reducir el oro y la plata para venderlos fuera de España!” (*ABC*, 9 de agosto de 1936).

Als dos dies de l'aparició de l'anterior text, Augusto Vivero va publicar la seva última columna com a director de l'edició republicana de l'*ABC*. En aquesta podem trobar una frase on de manera molt concisa resumia el que, per a ell, estava ocorrent aquells dies.

“En suma: un Estado, una nación, una legalidad frente a malhechores vueltos contra el Estado, la nación y la legalidad” (*ABC*, 11 de agosto de 1936).

Com podem veure, l'opinió general que es tenia cap al bàndol nacional era d'un grup que amb la insurrecció traïa la seva nació, deixant-la en mans del feixisme estranger i que a més exercia la violència indiscriminada cap a ciutadans del mateix estat. Per tal de fer front a l'enemic de la República, els partits del Front Popular van elaborar el següent manifest firmat per la Comissió

executiva del Partit Socialista Obrer Espanyol, el Comité central del Partit Comunista d'Espanya, el Comité nacional de «Izquierda Republicana» i el Comité nacional d'Unió Republicana que va ser publicat el 23 de setembre de 1936.

“La traición más monstruosa se ha consumado ya: los fascistas han vendido a España. Con las armas adquiridas por la traición quieren ahora apoderarse de nuestro país. Sus ojos están puestos hoy ávidamente en Madrid, en la gran ciudad que le ha dado los golpes más duros y más certeros. Todos sus elementos de combate, los cañones que les han dado el fascismo extranjero, los mercenarios reclutados en los bajos fondos del crimen y del robo, los marroquíes, las bandas de fascistas y requetés, todo el inmundo amasijo de la traición y la barbarie lo concentran hoy contra Madrid. Pero Madrid, el pueblo invencible que los aplastó en los cuarteles y los ha diezmado en el Guadarrama, es inexpugnable. ¡No pasarán!, gritamos el primer día. ¡No pasarán nunca!, gritamos hoy. ¡Nadie en Madrid tiembla ante los aviones extranjeros! ¡Más fuerte que los aviones es el corazón de un pueblo que defiende su libertad y el pan de sus hijos! ¡Nadie retrocederá antes los cañones adquiridos por la traición! ¡Jamás estos cañones pueden abatir el pecho de nuestros combatientes! ¡A nadie asustarán los gritos salvajes de esos mercenarios que gritan desafortadamente para ocultar su propio pánico! ¡Los fusileros madrileños ahogarán esos gritos en las mismas gargantas de los salvajes que las profieren! ¡No pasarán nunca! ¡Jamás nuestras mujeres serán atropelladas por la morisma ni nuestros hombres pasados a cuchillo! ¡Madrid los vencerá siempre! ¡Madrid debe ser y será la tumba del fascismo! ¡Cuanto más esfuerzos haga el enemigo; cuanto mayor sea su empeño en atacarnos, más pronto lo sumiremos en la muerte!” (*ABC*, 23 de septiembre de 1936).

Tot i ser una cita molt llarga, resulta interessant introduir-la en la seua totalitat pel seu gran valor simbòlic. D'aquest discurs és des d'on hui en dia ens han arribat les mítiques paraules del *No pasarán*. Encara ara podem sentir aquestes paraules en les manifestacions antifeixistes que transcorren pels nostres carrers, les mateixes que un dia van plantar cara al franquisme a les portes de Madrid.

L'objectiu principal d'aquest discurs era deixar de banda possibles diferències entre els distints partits i sindicats d'esquerres per tal d'unir forces i fer front al seu enemic comú, el feixisme.

Pel que fa als sublevats, van fer del bàndol republicà l'enemic absolut. Van tractar de destruir moralment l'enemic, la seva completa desvalorització humana mostrant la part contrària com a criminal i inhumana fins a la destrucció de tota vida que no mereix viure (Schmitt 1966, 127-129). Per tal de dur-ho un pas més enllà, es concebia l'enemic com a extern espanyol, és a

dir, com a estranger. La propaganda feixista es va encarregar de definir l'enemic com a roig pel seu caràcter estranger, com també ho eren el bolxevisme i el judaisme (Calero 2012, 114). Aquest pensament va ser exposat en 1937 per *La Gaceta Regional* de Salamanca en que es definia el bolxevisme com «una dictadura de los inferiores» que «se apodera del poder por medio de mentiras y lo mantiene por la fuerza». També s'afegeix que «la amenaza más grave para un Estado es la de tolerar un partido político que reciba órdenes del Extranjero. La experiencia ha enseñado que los países donde el partido comunista existe, están a las órdenes de Stalin» (*La Gaceta Regional*, 10 de enero de 1937).

En l'article «Nuestro concepto de invasión» publicat per aquest periòdic feixista el 29 de agost de 1937 s'explique com per al bàndol nacional el terme “invasión” ha patit una transformació (*La Gaceta Regional*, 29 de agosto de 1937). Abans, s'entenia la invasió d'una manera «horitzontal», és a dir, una força externa i estranya a un país determinat, era llançada sobre les seves fronteres, penetrant en les carns de la nació, oprimint-la en el seu ser material i espiritual. Les característiques d'externalitat, i millor encara, el d'actuar de fora cap a dins, l'horitzontalitat, eren les que donaven sentit al vell concepte de la invasió.

El canvi en el significat d'aquest terme radica en passar d'una invasió horitzontal a una de tipus vertical, és a dir, ara aquest procés d'invasió naix dins de les fronteres d'un poble, que germina en les seves entranyes i actua de dalt cap a baix. Tot açò, és clar, estès pel bolchevisme i la seva propaganda. El concepte vertical d'invasió era: «envair un poble servint-se dels seus propis fills, llançant-los a una batalla pavorosa, per a que després, els sinistres espectadors que van provocar la catàstrofe, siguen els encarregats de recollir el fruit». Per al franquisme el que ocorria en Espanya era precisament açò, fet pel qual era inapropiat qualificar de civil a la guerra, ja que en realitat era per als sublevats una «guerra d'independència», una «guerra d'Espanya» (Calero, 2012, 115-116)

2.3 Motius i justificacions

La gestació de la construcció de l'imatge de l'enemic que acabem de veure per part dels dos bàndols junt amb els tipus de violència esmentats van provocar que una volta esclatara el cop d'estat tota aquesta tensió es transformara en repressió cap als uns i cap als altres.

Pel que fa al franquisme, tota persona que haguera defensat la República de qualsevol manera o no s'haguera mostrat a favor del *Glorioso Movimiento Nacional* passaria a ser individu susceptible de la justícia de Franco. L'objectiu principal del règim tant durant els anys del conflicte com durant la dictadura va ser el d'eliminar «l'enemic» i «extirpar» o «aniquilar» els elements que podien fer perillar el franquisme. A més, també s'encarregaria d'extendre la por als sectors als quals no arribava la repressió. Aquest doble objectiu era fonamental per a la construcció del *Nuevo Estado*, amb les morts i la persecució, seguida de la humiliació, es donava a conèixer a la població republicana quina era la seva posició en aquest nou ordre, la de vençuts (Arnabat 2013, 35).

Una ferramenta molt útil que va servir per dur a terme al règim l'esmentada tasca va ser la «Ley de Responsabilidades Políticas», promulgada el 9 de febrer de 1939 i publicada en el *BOE* el dia 13 del mateix mes. Aquesta es caracteritzava per la velocitat del procés, el foment de la denúncia entre la població, les recompenses per als delators, el processament per actes que no suposaven cap delictes en el moment que van ser comesos, la parcialitat, l'arbitrarietat, la subordinació dels òrgans jurídics als interessos del poder polític i l'extensió de la sospita col·lectiva aconseguint crear un clima general de terror favorable als objectius de control social del poder polític. El control moral i l'investigació del passat s'afegien a la ja esmentada eliminació de «l'enemic», així doncs, l'intenció principal era la de realitzar una neteja d'elements indessitjables, de la «Anti-España» (Peña 2009, 71-87).

Ara bé, com es va dur endavant aquesta «neteja»? Segons Morales (2001), l'exclusió del dissident es va realitzar mitjançant tres procediments violents que tenen a veure amb la paraula terra. A uns se'ls *enterrava*: se'ls fusilava, se'ls matava apallissats o degut a les nefastes condicions de les presons. A altres dissidents se'l *desterrava*: se'ls forçava a l'exili, se'ls expulsava del país, se'ls transplantava. I a altres, simplement, se'ls *aterrava*, se'ls castigava, se'ls deixava sense feina, se'ls depurava, se'ls confiscaven els béns, se'ls humiliava, se'ls feia callar, se'ls imposava l'*exili interior*, se'ls obligava a unes condicions de vida i feina duríssimes que constituïen l'autarquia. Tal com diu Baldó (2011), aquells que morien degut als

afusellaments se'ls privava de la vida, als exiliats de l'entorn, la terra i les seves arrels, i als aterrats de la llibertat (presó), de la feina (depuració) i dels bens (sancions econòmiques).

Cal destacar que a diferència de la violència exercida per part dels republicans, que veurem a continuació, la repressió franquista va continuar durant la dictadura, motiu pel qual el nombre de víctimes (a mans del franquisme) va ser superior notablement superior. És a dir, mentre que la violència per part dels republicans sols va ser exercida durant els anys del conflicte i de manera residual per guerrilles aïllades, el franquisme va dur a terme la seva repressió més enllà del fi del conflicte. Les xifres, no definitives, a les que ha arribat la investigació històrica reflecten que el règim franquista va executar vora 150.000 persones entre 1936-1945, de les quals 125.000 haurien perdut la vida durant la guerra mentre que les 25.000 restants corresponen als primers anys de la posguerra; el nombre de víctimes per part dels republicans correspondria a un terç del total de les franquistes, unes 50.000 (Arnabat 2013, 41-42).

El catàleg de motius per a resultar víctima de la repressió republicana era, al igual que els del feixisme, extens. Entre les principals raons trobem l'adscripció política dels afectats, especialment si van resultar figures importants per als partits de dretes o de la Falange. També cal destacar la condició de propietari, ser treballador de confiança d'algun empresari o terratinent, dur sotana o ser devot... Complint alguna d'aquestes característiques el destí d'aquests individus podie acabar en la presó o assassinats per ser considerats com «enemigo del pueblo» per als republicans. La figura dels cures i religiosos en general va ser especialment perseguida per ser considerats des de l'esquerra com als inspiradors intel·lectuals del món conservador (Del Rey 2019, 389-390).

Amb l'inici de la guerra civil es va viure l'esclat de violència anticlerical més gran conegut de la història contemporània espanyola com mostra el nombre de sacerdots i religiosos assassinats, sense deixar de banda la quantitat d'esglésies deixades en runes, saquejades i profanades. Les xifres de la següent taula segueixen plenament vigents. Aquestes dades fan referència al nombre de víctimes del clero secular d'Aragó. Territori veí que amb característiques i dinàmiques similars ens pot donar una idea del que va ocórrer al nord del País Valencià.

Taula 1. «*Víctimas de la violencia anticlerical entre el clero secular en Aragón durante la Guerra Civil*».

<i>Diócesis</i>	<i>Víctimas</i>	<i>Clero incardinado diócesis 1936</i>	<i>Porcentaje víctimas</i>
<i>Barbastro</i>	<i>123</i>	<i>140</i>	<i>87,8%</i>
<i>Huesca</i>	<i>34</i>	<i>198</i>	<i>17,1%</i>
<i>Jaca</i>	<i>2</i>	<i>-</i>	<i>-</i>
<i>Tarazona</i>	<i>1</i>	<i>-</i>	<i>-</i>
<i>Teruel</i>	<i>44</i>	<i>227</i>	<i>19%</i>
<i>Zaragoza</i>	<i>81</i>	<i>819</i>	<i>9,3%</i>

Font: Salomón Chéliz, M.^a Pilar. 2002. Anticlericalismo en Aragón: protesta popular y movilización política (1900-1939). Zaragoza: Prensas Universitarias de Zaragoza. p.292

Centrant-nos en la Diócesis de Zaragoza, per ser la més propera a la comarca del Ports i separant alguns dels municipis escassos quilòmetres amb la frontera autonòmica, les dades d'assassinats per al clero regular són de 12 escolapis del col·legi d'Alcañiz, 15 religiosos de la Orden de Predicadores del convento de Calanda, 6 mercedaris del convent d'Estercuel, 3 germans de la Congregació de la Misión del Convento de Alcorisa i un franciscà del convent de Caspe (Salomón 2002, 292).

Capítol 3. Sis casos de repressió a la comarca dels Ports

Segons les dades oferides per Rodrigo i Alegre (2019, 176), en el període comprès entre 1936-1948 durant el qual va estar decretat l'estat de guerra pels revoltats van haver al voltant de 185.000 víctimes. D'aquesta xifra vora la meitat, 90.000, es van donar durant els 6 primers mesos de conflicte. Aquests autors destaquen la importància del resultat de l'alçament a nivell regional. És a dir, el triomf o no durant els primers dies del conflicte van determinar el posicionament de la regió i com a resultat es va determinar de certa manera quin bàndol seria represor i quin represaliat a l'inici de la contesa. En moltes ocasions els ideals polítics i les venjances personals van ser les encarregades d'assenyalar aquestes víctimes.

Segons les dades de la investigació realitzada per Vicent Gabarda en la dècada de 1980, aparegudes en Ors Montenegro i Santacreu Soler (2006, 34-35) el nombre de víctimes represaliades en la rereguarda republicana en el territori valencià va ser de 4.715. Si dividim aquesta xifra entre les tres províncies obtenim 1.031 en Castelló, 2.844 en València i 840 en Alacant. De les 1.031 referents a la província de Castelló 28 es van donar en la comarca dels Ports.

Pel que fa a les víctimes mortals a mans del franquisme en la comarca dels Ports es van donar 87 casos. D'aquesta xifra un total de 39 van ser afusellats, 35 dins de la província de Castelló i 4 fora. El cas del territori valencià resulta paradigmàtic per superar el nombre de víctimes d'altres tipologies al d'afusellats, suposant aquestes últimes el 44,82% de les 87. Habitualment el percentatge d'afusellaments és superior però en el nostre cas van destacar les morts a les presons i la repressió extrajudicial emmarcada en la lluita contra els maquis (Porcar 2021, 70).

Encara que Vicent Gabarda va ser un dels primers autors en estudiar a fons el nombre de morts al País Valencià relacionades amb la repressió ens hem basat en les anteriors dades per estar més actualitzades. Podem consultar la informació general relativa a les tres províncies i a la comarca dels Ports en Gabarda (1993, 215,83).

Una vegada contextualitzada la situació del turbulent moment que travessava el país i tenint en compte el que acabem de dir explicarem els dos tipus de repressió que es van donar i els casos de les nostres víctimes. En primer lloc abordarem la repressió republicana donada en els primers dies de la guerra cap a aquelles persones que eren pròximes o per la seua posició tenien relació amb el bàndol sublevat. Aquest serà el cas de dos religiosos nascuts a Sorita i un metge, d'idees conservadores i afí al règim, que exercia la seua professió en la localitat. En segon lloc tractarem la repressió per part del bàndol franquista cap als republicans o població contrària al règim en general i donarem llum al cas d'una mestra anarquista de Vilafranca del Cid i al de dos germans d'esquerres, un dels quals va ser supervivent de Mauthausen, originaris de Sorita, ambdues localitats es troben situades al nord de la província de Castelló, en la comarca dels Ports.

3.1 Repressió republicana

La repressió republicana a la comarca dels Ports s'inicia en el mateix moment en què es dona l'alçament. Els grups falangistes, tradicionalistes i la població civil de la comarca a favor de l'alçament s'emmarcava sota la diòcesi de Tortosa per a la preparació del colp. La fugida a Lisboa de Joaquin Bau, un destacat dirigent tradicionalista de la comarca, tres dies abans va provocar el fracàs de la conspiració. En la resta del territori valencià es va aconseguir sufocar les revoltes a favor del colp per part d'algunes unitats militars i altres conspiracions com l'esmentada.

Amb l'inici de la guerra l'Estat republicà va perdre el control sobre els seus aparells coercitius. Van ser els comitès locals i milícies juntament amb les patrulles de control de sindicats i partits, els qui es van encarregar del control de la seguretat pública i l'exercici de la violència. Alhora i sent d'àmbit provincial, es va crear el Comitè Executiu del Front Popular. Format per partits en coalició junt amb l'important paper sindical d'Unió General de Treballadors (UGT) i Confederació Nacional del Treball (CNT) aquest organisme es va encarregar principalment de l'organització política, social i econòmica. Izquierda Republicana es trobava entre les organitzacions polítiques i socials més importants al costat del Partit Socialista. Malgrat la presència d'UGT, la CNT era el sindicat més actiu i amb més presència de militants en aquestes comissions gestores i consells municipals. El paper d'aquest va ser fonamental en la constitució dels diferents comitès del Front Popular o revolucionaris que es van crear els primers dies

després del cop d'estat. Resulten decisius en la gestió política, encarregats de la defensa, seguretat, ordre públic i economia. Pel que respecta a la UGT, va servir com a refugi per als republicans moderats i del Front Popular. S'oposava a la violència revolucionària i política de les requises. Ocorrerà el mateix amb Izquierda Republicana, adoptaran un paper més passiu.

La mala situació de la classe treballadora juntament amb el sagnant inici de la guerra amb els morts, bombardejos i actuacions dels revoltats van provocar reaccions per part de grups polítics, organismes, bandes de delinqüents i descontrolats. Algunes de les accions actualment més polèmiques dutes a terme per aquests col·lectius radicals van ser els assalts i crema d'esglésies i ermites. Aquests són els casos més extrems cap a aquests edificis, però també es desmuntaven o es convertien en casernes, com l'ermita de la Balma a Sorita, o simples magatzems. Els comitès que es van formar en aquests primers moments es prenién la justícia pel seu compte i celebraven judicis sense garanties legals dictaminant càstigs i penes subjectes a la direcció dels membres del comitè. Arribant inclús als assassinats cap a membres de la comunitat religiosa. Fins que el govern republicà va aconseguir fer-se amb el control, aquesta situació d'abús i destrucció es va donar de manera sistemàtica.

Els intel·lectuals republicans eren contraris a la crema d'iconografia religiosa, llibres, i destrucció d'art en general. Per això van realitzar cartelleria en defensa del patrimoni, es van elaborar inventaris i catàlegs d'obres d'art, monuments... Molts municipis van crear juntes de defensa d'aquest patrimoni. En el cas de Castelló, al maig de 1937 es va crear la junta de *Protección del Tesoro Artístico* amb la intenció de reunir i recollir les obres d'art de tota la província per a salvar-les de la seua possible destrucció (Porcar 2021, 51-56).

L'Estat va realitzar confiscacions de terres de manera provisional que serien gestionades mitjançant el Instituto de Reforma Agraria. Aquest tipus de confiscacions va ser més aviat minoritari ja que van predominar les de caràcter revolucionari i no oficial en la majoria de pobles. Es van confiscar finques agràries en la majoria de les localitats de la comarca; en el Bellestar, el Boixar, Morella i Vallibona van ser terrenys forestals; en Olocau i la Todolella es va confiscar el ramat; en Cinctorres les màquines de cosir; en Herbers, Forcall, Sorita i Vilafranca les indústries tèxtils i de teixits; en Forcall i la Mata el sector de l'espardenya; en Herbers la

fàbrica de sabó i en Villafranca les fàbriques de cartó, «col·lectivitzada per la UGT amb control obrer i relativa normalitat en el treball» (Monferrer 2008). Les col·lectivitzacions a nivell provincial van suposar el 50% dels comerços i les indústries, però sols van ser expropiades el 13% de les terres útils, i «d'aquest percentatge únicament una tercera part van ser col·lectivitzades». Aquestes xifres [...] «van ser superiors a la mitjana del territori de les comarques d'interior del País Valencià i, per tant, també als Ports, on les col·lectivitzacions van ser bastant ben acceptades pels beneficis que van generar en el conjunt de la població» (Grau 2021).

3.1.1 Vicenta Jordà Martí

Tornant a la repressió cap a la comunitat religiosa ens trobem amb els casos de Vicenta Jordà Martí i Ramón Ejarque. Tots dos eren originaris de Sorita i a causa de la seua carrera eclesiàstica van acabar sent represaliats en altres territoris.

Vicenta Jordà va nàixer el 6 de març de 1899 en el si d'una família humil i religiosa de Sorita. No se sap massa sobre la seua infància i joventut però es creu que com era habitual en la majoria de dones joves de l'època, aniria a «costura» uns anys i ajudaria en les faenes de casa.⁵ Als catorze anys va emigrar a Barcelona amb els seus germans i son pare per a treballar. Els homes van treballar en una factoria de ciment a Vallcarca, també van realitzar tasques de temporers en època de la verema al Penedès i les dones es dedicaven al servei domèstic a la ciutat Comtal.

Vicenta tenia tres germans i dues germanes, Ramona i Encarnación. Totes elles van despertar un cert interès a convertir-se en monges però necessitaven d'un aval econòmic per a aconseguir-lo. Aquesta ajuda econòmica la van rebre de les famílies per a les quals van treballar a Barcelona. Així doncs, amb 18 anys Vicenta aconsegueix entrar com a novícia en el Monestir de Monges Mínimes d'Horta, localitzat en el districte d'Horta-Guinardó de Barcelona, i Encarnación entrarà en la Companyia de Maria, situada en la zona de Sants-Montjuïc, que regentava el col·legi

⁵ Expressió utilitzada per a referir-se a l'educació femenina de l'època ja que aquesta es diferenciava de la masculina. Una part important d'aquesta educació era aprendre “labores propias de su sexo” com ara fer calça, tallar i cosir les robes comunes d'ús, brodar i fer encaix. S'impartia doctrina cristiana a més d'ensenyar a llegir, pels menys els catecismes i a escriure mitjanament.

Lestonnac. Pel que respecta a la tercera germana, Ramona, acabarà deixant de costat la castedat del convent i es decantarà per casar-se.

Després d'un any com a novícia en el convent Vicenta va prometre els seus primers vots. Tres anys més tard farà el mateix amb els vots perpetus i després de rebre l'hàbit canviarà el seu nom pel de Maria de Jesús.

El 19 de juliol de 1936 la Sra. Mercader, amiga de les monges, es va acostar fins al convent per a avisar-les que corrien perill i que era urgent que buscaren refugi en alguna casa de Barcelona o que s'instal·laren vestides de seglars en masies pròximes en la zona alta de la ciutat. Així ho va fer l'ara Maria de Jesús, es va amagar en la masia «Torre Arnau», les terres de la qual eren treballades per David Forner. Altres monges es van amagar en «Torre Martín» i a casa de la família Mercader. El 21 del mateix mes, un grup de milicians dinamita l'accés al temple i li pren foc. Després de l'incendi només aconseguiren trobar amb l'ajuda d'uns gossos els cossos de dues monges. Una vegada desenterrats els cadàvers van fer mofa públicament d'aquests (Beser 2018, 107-110). L'exhibició de les restes mortals dels religiosos era una de les característiques més definitòries de l'anticlericalisme espanyol i una clara mostra de la morbositat que presentaven aquestes accions (Salomón 2002, 299).

El 23 de juliol un grup de joves milicians armats va entrar a la «Torre Arnau», lloc en el qual es trobava la nostra monja. Després de preguntar per la mare superiora i la recaptació del convent es van adonar que faltava una de les monges, perquè en la denúncia deia que aquestes eren 10 i no 9. Tot seguit, van registrar la casa i van trobar a Vicenta en actitud d'oració en una cova dins del recinte de la propietat. Hui dia es coneix aquest lloc com «cova dels màrtirs» per ser el lloc on va ser assassinada.

Els milicians van carregar a la resta de monges i a David Forner, treballador de la finca, en un camió en direcció a la teixiria de Ca Boada, en el barri barceloní de Sant Andreu. D'aquest grup es va aconseguir salvar una de les monges gràcies a l'ajuda del seu germà, un jove anarquista, qui després de discutir llargament amb els milicians va poder salvar la vida de la seua germana. També va sobreviure l'hortolà de la «Torre Arnau» a qui van alliberar els propis milicians sota la

promesa de no dir res. Aquest va preguntar pel destí de les monges al que se li va respondre que s'encarregarien de la cura de malalts i ferits a l'Hospital. Cap a les set de la vesprada del mateix dia es van sentir uns trets, es diu que abans de ser assassinades també van ser maltractades. Segons diferents testimoniatges, els cossos de les monges van ser recollits d'una cuneta l'endemà passat per una ambulància de la Creu Roja i portats a l'*Hospital Clínic*, on van fotografiar i enumerar els cossos. Ningú els va reclamar ja que a més del *Servei Forense Oficial*, també existia un *comité Antifeixista* i ningú s'atrevia a reclamar els cossos d'unes religioses. Es creu que les restes mortals van ser depositades en la fossa comuna de l'hospital, però també hi ha la possibilitat de la seua incineració a causa de la gran quantitat de cossos que hi havia i l'olor que desprenien. La seua germana Encarnación juntament amb una altra monja, Antonia Alsina, van anar el mes de juliol al lloc dels fets on una senyora d'avançada edat els va informar degudament (Beser 2018, 110-112).

Com bé se li va dir a l'hortolà i encara que després no es va complir, la pràctica habitual de repressió cap a les religioses va ser la d'obligar-les a abandonar els seus convents, vestir-les de seglars i destinar-les a l'assistència social o la servitud (Salomón 2002, 296).

El 13 d'octubre de 2013 el Papa Francesc va beatificar a Vicenta Jordà Martí juntament amb huit monges més i una seglar (Beser 2018, 112).

3.1.2 Ramón Ejarque

Centrant-nos en l'altre cas de repressió cap a membres eclesiàstics que ens concerneix tenim la figura de Ramón Ejarque. Va nàixer a Sorita el 4 de setembre de 1882 i de la mateixa manera que ocorre amb Vicenta, res sabem de la seua infància i joventut. Suposem que va iniciar la seua educació religiosa a una primerenca edat ja que després d'estudiar en el Seminari de Tortosa, la Universitat Gregoriana i doctorar-se en teologia en el Pontifici Institut Bíblic de Roma, va ser ordenat com a sacerdot en 1906 a l'edat de 24 anys.⁶ Va ser professor de Llatí i Sagrada Escriptura en el Seminari, nomenat vicari en la Parròquia del Roser de Ferreries i més tard canonge lectoral a Sigüenza (Guadalajara), traslladant-se a partir de 1921 a Tortosa.

⁶ La comarca dels Ports s'emmarca eclesiàsticament sota la diòcesi de Tortosa.

La seua obra va ser prolífica ja que compta amb nombroses publicacions, algunes d'elles versaran sobre la figura de la Verge de la Balma. També va ser columnista en el *Correu de Tortosa* on escrivia una columna titulada «Del país de los Faraones». Va pertànyer a la *Fundació Balmesiana de Barcelona*, la tasca principal de la qual era la divulgació del *Foment de la Pietat Catalana*. També va encapçalar algunes associacions catòliques com «*Propaganda Fidei*», aconseguint així prestigi entre la població tortosina. Com podem observar va ser un destacat personatge religiós, motiu pel qual posteriorment serà perseguit.

Un dels seus llibres més importants serà *Història de Ntra. Sra de la Balma* de 1934, escrit en resposta a les crítiques llançades per Alardo Prats Beltran en *Tres días con los endemoniados. La España desconocida y tenebrosa*.⁷ Publicat en 1929 aquest llibre va ser elogiat per Azorín.

Aquest llibre del periodista tracta sobre els exorcismes que des de temps immemorials s'han realitzat en l'ermita de la Balma en dates pròximes a la festivitat de la verge del 8 de setembre. Fa una dura crítica a l'existència de supersticions en una època en la qual el progrés començava a despuntar en les grans ciutats i una crítica també a la permissivitat de l'església en aquests assumptes. Al mateix temps també mostra la seua disconformitat amb la manera d'actuar dels administradors del santuari pels grans beneficis obtinguts tant durant la celebració de les misses com per les figures encarregades de realitzar els exorcismes, fent-ho a voltes pel seu compte i a benefici propi (Beser 2018, 113-119).

Pel que respecta a la resposta del clergue, criticarà l'anterior llibre amb les següents paraules: «separatismo, marxismo y masonería: tres facetas de una sola Anti-España». Aquestes són una mostra de la molt difícil, per no dir impossible, reconciliació entre l'Església i els règims revolucionaris d'esquerres. En el seu llibre, Ejarque (1934) relata com el govern de la República va prohibir realitzar manifestacions religioses. Així doncs en 1932 el Governador de Castelló prohibeix les festes en honor a la *Mare de Déu de la Balma*, però després d'una entrevista amb l'alcalde de la localitat, aquest va aconseguir que es pogueren realitzar la missa i el sermó, no la processó. En 1933 ocorrerà el mateix i en 1934 es podran realitzar les tres celebracions però la seua participació disminuirà notablement (Beser 2018, 120-121).

⁷ De jove va ser religiós però després es dedicarà al periodisme de tipus llibertari, anticlerical i anarquista. També va treballar com a redactor en els periòdics *Llibertat* i *El Sol*.

L'objectiu principal d'aquest llibre era tant respondre a Prats Beltran com mostrar la seua preocupació per l'esdevenir de la religió. Aquesta *correspondència* entre els dos ens mostra el malestar vital i social entre tots dos sectors, a part del moment d'excitació que es vivia i la impossibilitat de reconciliació.

A l'ésser un personatge religiós influent i conegut, es diu que des d'un primer moment es tenia com a objectiu el seu assassinat. Conscient d'això, s'amaga durant 15 dies als Ports de Mont Caro.⁸ Malgrat que la seua germana li aconsella l'exili, decidirà tornar caminant a la seua casa a Tortosa, però no arribarà mai. De camí serà detingut i tancat en el col·legi de Sant Lluís compartint captivitat amb altres sacerdots i cures (García 1997, 447). La seua germana tractarà de parlar amb ell i que l'alliberen però no aconseguirà res. El 26 d'agost serà traslladat a la presó del districte, el 28 el seu nom estarà dins del «cotxe de la mort». A les 8 del matí va ser assassinat en la partida del «*Pla dels Ametllers*». La filla d'una cosina seua afirma que el van matar a cops de destrat, i segons Mossèn Josep Alanyà, el canonge arxiver del Bisbat de Tortosa, està soterrat en la fossa comuna del Cementeri de Tortosa (Beser 2018, 122-123).

Continuant amb la repressió cap a l'església com a institució per part dels republicans en els primers dies del conflicte, ens basarem en els testimoniatges documentals de la «Alcaldia Nacional» de Sorita. Aquest organisme es cartejava de manera periòdica tant amb el Fiscal Joaquín Díaz Merry de l'audiència provincial de Castelló com amb els jutjats nacionals d'altres localitats per a dur a terme declaracions a víctimes o familiars d'aquestes.⁹ Entre aquestes declaracions també trobarem el cas del metge represaliat de la localitat que veurem a continuació.

A hores d'ara ja coneixem la mala relació entre l'església i els comitès revolucionaris de la república. Les accions dutes a terme per aquests grups violents en els primers dies del «moviment» no van ser una excepció a Sorita ni en la Balma. Pel que respecta a l'ermita, van ser saquejats tots els mobles, robes, vaixel·la i altres utensilis de les habitacions, ocorrent una cosa similar a la casa caserna de la Guàrdia Civil. Els objectes dedicats a la venda a manera de record

⁸ Cim pertanyent a la serralada prelitoral catalana.

⁹ Archivo Histórico Nacional, FC-CAUSA_GENERAL,1404, Exp.71.

Archivo Histórico Nacional, FC-CAUSA_GENERAL,1403, Exp.29.

del santuari com rosaris, medalles i estampes també van ser robats. La pitjor part se la va emportar la singular església construïda en la cavitat de la roca, patint un gran espoli i la crema de retaules, imatges, quadres, gots sagrats i tot allò que tinguera a veure amb el culte. Uns dies més tard va ocórrer el mateix a l'església parroquial del poble, aconseguint-se salvar de les flames, per haver sigut amagades, unes imatges del Sagrat Cor de Jesús i alguns objectes i imatges d'escàs valor. Les ermites de Sant Marc, Sant Antoni i la capella del Sant Sepulcre també van ser arrasades pel foc igual que la biblioteca particular del «Sr. Cura Rector D. Ramón Milián» i l'arxiu i Registre Parroquial existents a la Casa-Abadia de la localitat.

Segons Salomón (2002, 301), i del mateix mode va ocórrer a la comarca dels Ports, un esclat anticlerical d'aquesta magnitud sols va ser possible per la falta de poder que va provocar el fracàs de l'alçament militar en la meitat oriental d'Aragó. L'exaltació purificadora que va adquirir aquesta violència és deu en part a l'arribada de les columnes llibertaries i a les circumstàncies d'aquell moment per dur a terme l'ansiada revolució social.

3.1.3 José Sanahuja Gil

El tercer cas de violència en la rereguarda republicana es dona cap al metge del poble de Sorita. Podríem pensar que sent una professió liberal podria tindre una certa proximitat amb la república i que per això la seua repressió fora per part dels franquistes, però no serà així. Aquest metge era partidari de l'alçament i per això serà represaliat pel bàndol republicà.

Com consta en la documentació abans esmentada, els fets relatats en la declaració de José Sanahuja Gil, el metge, transcorren el 25 de juliol de 1936, és a dir, poc després de l'alçament que va donar pas a la Guerra Civil Espanyola. Des de l'inici del conflicte fins al 5 d'abril de 1938, els Nacionals no van aconseguir fer-se amb l'ajuntament «roig» d'aquesta localitat dels Ports.

En primer lloc cal destacar la creació del «Comité Rojo» el 23 de juliol de 1936 a Sorita, tan sols 5 dies després de la revolta del bàndol nacional. En aquest moment, l'ajuntament estava íntegrament constituït per membres de «Izquierda Republicana», l'alcalde era Ramón Pastor Martí i alguns dels seus regidors van ser Ramón Eixarch Grau i Joaquin Cardona Mampel. Aquest es va mantindre fins al 15 de novembre de 1936, moment en el qual es va substituir per

«un altre» mantenint a Ramón Pastor Martí, com a alcalde i als regidors nomenats anteriorment però formant part en aquest moment d'UGT. Al costat d'aquests, trobem altres regidors d'UGT i de la CNT. Sindicats que segons explica el bàndol nacional no existien al poble abans del moviment nacional.¹⁰

La fi d'aquest ajuntament va arribar el 5 d'abril de 1938, moment en el qual passaria a les mans del bàndol nacional. Des d'aquest precís instant comença la tasca administrativa d'on extraïem la informació per escriure aquestes fulles. A part de les funcions ordinàries d'administració que pot tindre un ajuntament, aquests documents mostren com el règim tractava de localitzar a tots aquells sospitosos dels crims amb la condició de donar ordre de crida i cerca, empresonant-los en el millor dels casos.

Podríem qualificar aquesta tasca de minuciosa, ja que es recollien tots i cadascun dels detalls que pogueren ser importants. Existeixen una sèrie de formularis on es documenten les morts de la gent pròxima al règim dictatorial. Aquests responen al títol de «RELACIÓN de personas residentes en este término municipal, que durante la dominación roja fueron muertas violentamente o desaparecidas y se cree fueran asesinadas».¹¹ En ells es recullen els noms, cognoms i domicili de les víctimes en cas que constaren, data i lloc on es va trobar el cadàver, tipus de ferides, filiació política... A més, també podem trobar un apartat on es recullen els noms i cognoms dels possibles sospitosos, a part del seu parador actual.

Tornant a la declaració del metge José Sanahuja Gil, víctima junt amb un grup de persones d'un atac en l'Ermida de la Balma per part d'una «escuadrilla armada» fidel al govern de la República. Segons la transcripció de Díaz Merry, fiscal de l'audiència provincial de Castelló, el metge, de 36 anys d'edat originari de la mateixa ciutat, comença explicant que amb la condició de comentar la marxa del «movimiento» i el discurs del «cabecilla Prieto» de la nit del 24 de juliol amb el capellà de Traiguera i amb els germans José i Ricardo Folch, va haver d'anar a l'ajuntament a demanar un permís a la «Comisión Gestora del Ayuntamiento». Amb l'excusa que la seua dona, que es trobava en el setè mes d'embaràs, poguera eixir a passejar, va aconseguir aquest permís i

¹⁰ Archivo Histórico Nacional, FC-CAUSA_GENERAL, 1404, Exp. 71, pp.10-11

¹¹ Archivo Histórico Nacional, FC-CAUSA_GENERAL, 1403, Exp. 29, p.4.

l'endemà es va reunir amb ells. Destaca, que des del dia de l'alçament fins al 25, és a dir, el dia que van visitar l'ermita, no va ocórrer res digne d'esment. Una vegada allí, el metge estava parlant amb els germans i el capellà en una sala coneguda pel nom de «les Danses» esperant per al berenar-sopar. Mentre esperaven allí, van distingir per la carretera que baixa de Morella, cap a l'altura d'Ortells, unes llums de turisme que en arribar a Sorita es van aturar. Allà degueren preguntar pel metge i els dos capellans. Una vegada van descobrir que aquests es trobaven en l'ermita, els dos turismes i el camió es van dirigir cap a allí. Un dels dos turismes va seguir la carretera cap a Aguaviva mentre que els altres dos van pujar cap a la Balma, en veure-ho, el metge i els seus companys van baixar per a avisar a les dones que es trobaven en una altra sala. Poc després es van veure sorpresos per una descàrrega dirigida cap als balcons de l'habitació on es trobaven.¹²

En finalitzar, compte com una veu imperiosa els va ordenar baixar i obrir la porta de l'ermita, en cas contrari, ho farien ells amb bombes de mà. Després d'eixir tots els allí presents a l'esplanada que es troba enfront de la font, Arques de Alcoriza, qui capitanejava la quadrilla armada, va procedir a citar uns noms perquè se separaren del grup.¹³ Entre aquests es trobaven els germans Folch, el capellà de Traiguera¹⁴ i un home del Mas de las Matas¹⁵. A continuació va preguntar per camarades de Sorita al que el metge va respondre que ell exercia aquesta professió en la localitat. El capità li va dir que ja ho sabia i que es colocara també junt amb els citats anteriorment. Tot seguit va donar ordre de foc cap al grup en el qual es trobava el metge, ferint de bala a un dels germans Folch, al capellà i a l'home que guardava les claus del lloc. També van resultar ferides algunes dones pels perdigons disparats. Una vegada es va restablir la calma van fer pujar al camió pel seu propi peu al grup en el qual es trobava el metge. Després de passar per Sorita van fer camí cap a Morella, on empresonarien al nostre protagonista junt amb el capellà de Traiguera, mentre que als germans Folch els van portar a l'hospital.¹⁶

Finalment comenta que 8 o 10 dies abans es va reunir amb uns sacerdots per a menjar. Una vegada van arribar les postres, el «gerifalte» del Front Popular que passava al costat d'ells va dir

¹² Archivo Histórico Nacional, FC-CAUSA_GENERAL,1403, Exp.29,p. 13

¹³ Rebia aquest nom pel fet que el milicià era originari de la localitat terolenca d'Alcorisa.

¹⁴ Localitat de la província de Castelló, situada a la Comarca del Baix Maestrat.

¹⁵ Localitat situada a la comarca terolenca del Baix Aragó, i pròxima a Aguaviva.

¹⁶ Archivo Histórico Nacional, FC-CAUSA_GENERAL,1403, Exp.29,p. 14

«a estos cuervos pronto les daremos caza».¹⁷ Com acabem de veure, les paraules de Matías Sangüesa es van materialitzar en l'esdevingut aquella vesprada de juliol.¹⁸

3.2 Repressió franquista

Una vegada finalitzada l'ocupació va començar la violència política per part del règim franquista caracteritzada pels principals elements que definirien els feixismes de la dècada de 1930. Entre aquests trets trobem el partit únic i la concentració de poders en una única persona entre altres.

La repressió era freda i es donava de manera sistemàtica, estava planificada per part del règim amb el principal objectiu d'evitar que el seu objectiu polític, la República, poguera reorganitzar-se. Es va aconseguir institucionalitzar la mort i el terror amb la col·laboració i total suport de l'església legitimant els actes del règim. Aquesta violència seria més notable en aquells llocs on la petjada de les transformacions revolucionàries i socials va resultar més important. És a dir, en els llocs on més oposició va haver-hi al colp, més dura seria posteriorment la repressió. Centenars d'afusellats, detencions, morts a les presons, llauradors assassinats... És el rastre que deixa la repressió franquista a les comarques de Castelló i arreu del territori espanyol. Les execucions, conseqüència d'una implacable maquinària de «justícia» militar, l'ús de les polítiques penitenciàries (condicions pèssimes de vida, la violència, polítiques de trasllat i conduccions massives) i la repressió indiscriminada a conseqüència de la lluita contra la guerrilla, es van convertir en importants eines al servei del règim per a l'extermini dels seus adversaris polítics.

Moltes famílies de la comarca van ser espoliades com a resultat de l'aplicació de la Llei de Responsabilitats Polítiques. A més, prop del miler de veïns de la comarca dels Ports van ser sotmesos a Consells de guerra sumaríssims, detinguts i empresonats en moltes ocasions. Algunes famílies van tindre la sort de poder fugir de les seues poblacions abans de l'arribada de les tropes franquistes. La posterior ocupació del territori suposava l'aplicació de la Llei Marcial, que va continuar vigent a Espanya fins a 1948. Amb aquesta disposició, el sistema de justícia militar es

¹⁷ Archivo Histórico Nacional, FC-CAUSA_GENERAL,1403, Exp.29,pp. 14-15

¹⁸ President de la diputació de Castelló i consell provincial a partir de gener del 37. Va tindre gran influència en les poblacions de la comarca, en Porcar Orihuela, J, L. 2021. *Els Ports: Franquisme i repressió, ciutadania i memòria*. Benicarló: Onada: 68

va posar en marxa amb la intenció de jutjar a tota aquella persona que haguera participat o fet costat a l'exèrcit republicà o al seu govern. Aquesta llei també va suposar la reestructuració dels poders locals en mans dels militars. Una altra de les conseqüències de l'arribada de les tropes va ser que la repressió que van dur a terme s'entenia com a legal per l'aplicació de la seua pròpia justícia.

Les paraules de Franco «Nada tiene que temer aquel que no tenga las manos manchadas de sangre» van provocar la captura, empresonament i afusellament de milers de persones que una vegada finalitzada la guerra van tornar als seus llocs d'origen. A això hem de sumar-li la denúncia com a mètode repressiu per la nova maquinària policial i judicial. Podia accedir tothom, no s'havia de demostrar les acusacions i moltes vegades s'utilitzava com a venjança personal. Aquestes denúncies es tramitaven en els Consells de Guerra amb caràcter d'urgència pels caps militars. Tenien total autonomia per a actuar en el seu territori però cap atribut de jutge, a més compartien els objectius polítics i repressius del règim (Porcar 2018, 17-22).

Els Consells de guerra i procediments sumaríssims d'aquesta «justícia» se celebraven sense cap mena de garantia legal cap als processats, sense garantia de dubte, sense pietat, comprovacions o dubte. La defensa no podia intervindre, la instrucció era inquisitiva, en règim de secret i solia estar acompanyada de tortures per a provocar declaracions forçades. Una vegada examinades les «declaracions», acusacions i fets pel jutge instructor del Jutjat Militar Permanent, s'ordenava l'ingrés a la presó.¹⁹ La majoria d'aquests judicis es van celebrar a Castelló com a capital de província. Abans de celebrar-se allí, durant abril i maig de 1938 també es van donar a Morella i Vinaròs com a capitals comarcals dels Ports i El Baix Maestrat. D'ací van passar a l'Auditoria de Guerra de Benicarló, ciutat pròxima a Vinaròs i finalment es va traslladar aquest òrgan repressor a la capital provincial (Gabarda 1993).

Una vegada la sentència era ferma, els presos es traslladaven a presons del nord d'Espanya i de la zona de Castella. Alguns d'aquests presos van poder tornar encara que amb una salut molt deteriorada a causa de les nefastes condicions de vida. Uns altres no van córrer la mateixa sort i la seua vida va acabar entre les parets d'una cel·la. Aquesta mesura recordava als presos que

¹⁹Recordem que aquestes eren sota pressió i sense cap garantia legal.

estaven a la mercè i voluntat del règim, la seua falta total de drets i la dependència total cap a aquest. D'aquesta manera s'aconseguien sentiments d'abatiment i desmoralització entre els reclusos (Vinyes 2010).

Si en aquests judicis es fallava per la sentència de mort el cas es traslladava a l'Auditor de Guerra corresponent. Com a figura de màxim poder aquest havia d'analitzar el procés i confirmar la sentència. A la província de Castelló el més habitual per a les penes de mort eren els afusellaments que es realitzaven a l'alba en les tàpies dels cementeris municipals. Cal destacar que en aquesta província, a diferència de la resta del territori valencià, l'afusellament era el mètode punitiu més utilitzat, també destacaven les morts en la presó per les condicions de vida i la repressió extrajudicial (Porcar 2018, 27-28).

A més, entenem les causes de l'exili com a mètode repressiu. És a dir, sense una pressió externa cap a la nostra persona, no necessitem fugir del nostre lloc de residència. Si aquestes condicions arriben a donar-se es deuen a factors aliens a nosaltres que estan portant accions en contra de nosaltres. Aquestes poden ser des de la increpació o la persecució fins a la sentència de mort. És clar que algú no abandona un lloc sense un motiu de pes.

3.2.1 Matilde Escuder Vicente

Amb això últim introduïm a la mestra llibertària i anarquista víctima per violència i repressió. Matilde Escuder Vicente va nàixer el 12 de gener de 1913 a Vilafranca, a la comarca de l'Alt Maestrat, però històrica i socialment sempre ha sigut considerada com a part de la dels Ports. Els seus dies acaben en Thil, França, el 8 de maig de 2006 amb motiu del seu exili (Martí 2018a, 299).

Era filla d'un republicà socialista i ateu radical i una dona molt catòlica. Amb la mort de la seua mare va abandonar la religió i va continuar els passos del seu pare afiliant-se a la CNT. Des de jove va lluitar per la llibertat influenciada pel seu pare, qui era un exemple de compromís i sensatesa. Aquesta primera característica es veu en la investidura d'Amadeo Escuder Monfort com a alcalde de la localitat després de la renúncia de cinc companys del PSOE enfront de la

imminent entrada nacional al poble. Pel que respecta a la segona, la mostra evitant la destrucció de la indústria davant la imminent arribada del bàndol naciona (Rodríguez 2011).

L'àvia materna de Matilde li pagarà els estudis a causa de la insistència d'una professora, qui l'ajudarà en la seua preparació per a l'examen d'ingrés de l'Escola Normal de Mestres de Castelló. Serà en aquest mateix lloc on començarà els seus estudis, però els acabarà a València pel fet que el cap de la botiga en la qual treballava per a pagar-se els estudis abusava d'ella. En el curs 1933-1934 obtindrà la titulació de «maestra de primera enseñanza». Un any després dirigirà una instància al cap de secció administrativa de Castelló demanant una plaça vacant com a interina a Lleida, Palma, Terol i València. Fins a obtindre plaça va treballar brodant i com a venedora de llibres, també va conèixer el pare de la seua filla, Etna. Una vegada aconseguida la plaça es va desplaçar fins a les Balears per a dur a terme la seua primera experiència docent. Sense deixar en cap moment de costat el moviment polític, va contactar amb un grup anarquista de la zona (Martí 2018a, 301).

Serà en la pràctica on s'adonarà de la falta de formació pedagògica que motivava a l'alumnat. Malgrat haver estudiat importants pedagogs com Decroly, de res li servia enfront de 40 alumnes. Aquelles ganes de motivar al seu alumnat eren una mostra del vitalisme social que anaven de la mà del món educatiu. Una nova generació de professors es movia per les ganes de llibertat i conèixer noves experiències educatives. Matilde s'adonarà que «pels seus ideals polítics, mai podria ser una autèntica mestra de l'estat» (Martí 2018b).

Ella apostava per les escoles racionalistes, clara mostra de la seua ideologia anarquista, seguia les idees de l'Escola Moderna de Ferrer i Guàrdia però volia anar una mica més enllà. Defensava l'ús de la raó i a conseqüència de la mateixa l'absència de l'ensenyament religiós. Incloïa postulats d'amor per la llibertat, defensa de la cultura humanista i la pràctica de la solidaritat. Aquesta voluntat de millora la mou a visitar altres escoles del mateix pensament, però la que realment la va marcar va ser la situada al Carrer Vallespir de Barcelona, que portava per nom Eliseo Reclus, dirigida pels germans Carrasquer entre octubre de 1935 i juliol del 1936.²⁰ Des d'un primer moment es va donar una simbiosi entre la mestra i el centre pel mode que tenia aquesta

²⁰ Anarquista de la Primera Internacional, creador de la Geografia social

d'entendre l'educació. Defensava la necessitat de motivar a l'alumnat per tal de fomentar l'aprenentatge, mitjançant el diàleg amb els companys, mantenint la curiositat a través de la investigació i la cooperació (Martí 2018a, 302-303).

La llibertat era el camí i l'objectiu, en primer lloc perquè la consideraven bàsica per a desenvolupar la creativitat i la curiositat, i en segon lloc, perquè «para ser libres hay que practicar la libertad» (Carrasquer 1981). El model tradicional fomenta la normalització d'una estructura de dominació i submissió. En aquest model d'escola els deures es consideraven com a antipedagògics ja que generen odi a l'estudi i l'escola. S'entén l'educació com una eina que possibilita el canvi. En el procés educatiu, la cooperació i la solidaritat no són suficients, «hay que motivar y estimular el interés del alumnado con la creación de las condiciones suficientes para que estén agusto desarrollando valores diferentes a los de la época, que se caracterizaban por el egoísmo. Apostaban por practicar el apoyo y evitar la discriminación en un clima de respeto» (Carrasquer 1977). A més usaven la tècnica de la impremta escolar de Freinet, publicaven una revista titulada *Ferrer* en honor al creador de l'Escola Moderna. Va visitar altres escoles però la dels germans Carrasquer la va captivar. En totes aquestes escoles es notava la influència del nou model de Ferrer i Guàrdia. L'alumnat era el protagonista en tot el procés d'ensenyament i aprenentatge. El mestre era un mer company que els aconsellava en el camí escolar. Totes elles eren escoles «antiautoritarias y antijerárquicas, con el objetivo de formar niños críticos con la sociedad en la que viven y dispuestos a comprometerse socialmente por el cambio revolucionario hacia una sociedad más igualitaria y justa» (Martí 2018a, 304).

Matilde va estar al costat d'Enrique Ferrero, la seua parella, en el Front de Belchite amb la Columna Durruti. S'anirien movent per Barcelona, la col·lectivitat de Mirambel i Castelló, fins que van ser traslladats a Ontinyent on van assassinar en la presó a la seua parella i pare de la seua filla.²¹ Com podem apreciar, Matilde no responia a l'estereotip de mestra tradicional. Les seues inquietuds docents la van portar a recórrer la geografia espanyola passant per Sarrión, Avilés i Tarassona.

²¹ Mirambel és una localitat terolenca situada a la comarca del Maestrazgo, pròxima a la Mata de Morella.

El 16 d'abril de 1946 Matilde coneixerà finalment a Félix Carrasquer, un dels germans que dirigia l'Escola Eliseo Reclus. La seua admiració per ells, per plasmar en la pràctica els principis i metodologies que ella perseguia, però especialment per Félix, va ser el que la va va espentar a buscar-lo. Eren la parella perfecta, tots dos lluitaven per la llibertat, un mateix model d'educació i el canvi social. La lluita contra el feixisme, la refundació de la CNT, la difusió de nous projectes i donar llum al que estava passant en aquella postguerra van ser algunes de les coses que aquesta singular parella va fer al llarg de la seua vida. Van editar fullets com a *Redacción*, *Martillo* o *Regional* motiu pel qual van acabar empresonant a Matilde i a la seua parella. Malgrat voler aconseguir una nova societat, amb la situació del moment i la persecució que patien es van veure obligats a exiliar-se a Thil, França. Des d'on van seguir amb la seua tasca democratitzadora i pedagògica, generant un centre de formació de caràcter polític a imatge i semblança de l'escola de militants creada per Félix a Monzón abans de la Guerra Civil.²² Ambdues s'autogestionaven i es mantenien amb el treball dels alumnes allí presents, funcionant assembleàriament i amb una estructura horitzontal.

Al novembre de 1971 tornen a Barcelona amb la intenció de seguir amb la seua tasca polític-social. Félix acabarà sent secretari general de «Solidaridad Obrera» i al costat d'altres companys membres de «l'assemblea de Sants» , va aconseguir refer la CNT. Matilde, a més d'estar en sintonia política amb el seu company, manifestava que l'escola en comptes d'educar, ensenyava a competir. Motiu pel qual defensava que l'escola competitiva generava violència.

Van compartir els seus ideals polítics i pedagògics en congressos, jornades, assemblees, reunions, etc. En elles mostraven la influència que autors com Pestalozzi, Decroly, León Tolstoi, John Dewey o Ferrer i Guàrdia van exercir sobre ells. Carlos Ramos, exalumne de Matilde i director de la fundació Salvador Seguí de Madrid recalca el paper d'aquesta dona tant escrivint, corregint com discutint el que deia Félix. Reconeix la importància de la seua figura igual que Ignacio Llorens, un altre alumne que assegura que Matilde va saber acoblar-se a Félix, de forta personalitat sense perdre la seua pròpia (Martí 2018a, 304-320).

²² Monzón pertany a la província d'Osca i és capital de la Comarca del Cinca Mitjà.

En el pròleg de l'únic llibre que s'ha escrit sobre la figura de Matilde Escuder, (Martí, 2018b), Carme Agulló ens deixa les següents paraules: «Y paradójico es que, siendo ella los ojos de su compañero, Félix Carrasquer, haya sido la invisibilizada, condenada, sin hacerlo explícito, a ser una de las colas de cometa [...] Pero Mati no es la sombra de nadie».

3.2.2 Els germans Arrufat

Per als següents casos ens servirem d'una entrevista realitzada l'11 de febrer del 2022 a Juan Ramón Gassulla Arrufat nascut el 17 d'agost de 1949 a Sorita. Nebot d'uns germans represaliats durant el franquisme, Julio i Lluís Arrufat, sols va conèixer al primer, ja que l'altre, ja havia mort quan ell va nèixer. Ambdós van recórrer camins diferents, motiu pel qual els seus destins acabaren diferint.

És freqüent als pobles tindre un *mot* o malnom que generalment té a vore amb l'ofici familiar. En el nostres cas, ells eren de Casa *Albardé*, ja que junt al seu avi, treballaven en l'elaboració artesanal d'albardons i collerons, elements d'ús agrícola que es feien servir per als animals de tir. Tots tres desenvolupaven la seua feina de manera itinerant, ja que s'anaven movent per la veïna Aragó i altres llocs més propers com els masos del territori de Morella fent tasques de reparació d'aquests tipus d'aparells d'ús animal.

Malgrat la seua ideologia d'esquerres, Julio no va participar activament en la política soritana però Lluís va formar part del grup que va crear la CNT, sindicat que segons l'ajuntament nacional, i com ja hem esmentat, no existia en la localitat abans del cop d'estat. També mencionen que aquest va estar «al servicio servicio militar rojo» i que va formar part junt amb alguns membres de l'ajuntament del «Comité revolucionario Antifascista», tals com l'alcalde Ramón Pastor Martí i alguns dels seus regidors, Ramón Eixarch Grau i Joaquin Cardona Mampel.²³

Amb l'inici de la guerra tots dos, compromesos amb la seva ideologia, van marxar del poble però ben pronte els seus camins es van separar. Segons conta Juan Ramón, el nebot, Julio ere un

²³ FC-CAUSA_GENERAL,1403,Exp.29, pp. 10-11

bonachón, cridaner i bon cantador de jotes. A diferència d'ell, Lluís, el germà menut es solia quedar més en un segon plànol, sense cridar tant l'atenció. Ere més intel·ligent que Julio, encara que ambdós sabien llegir i escriure bé, motiu pel qual en poc de temps va començar a ascendir fins arribar a ser capità de l'exèrcit republicà.

Lluís es trobava a Madrid al finalitzar la guerra, moment en el que va decidir tornar cap a Sorita caminant, tardant vora tres mesos en arribar. Era dissabte i a l'endemà de matí, malgrat ser republicà i d'esquerres, com tots els diumenges va anar a missa i després va marxar en els seus amics a fer uns gots de vi al bar. Mentre açò ocorria una coneguda de la família va anar a dir-li a sa mare que el seu fill havia de fer-se la maleta i marxar, que sinó vindrien a per ell i el tancarien. En arribar a casa sa mare el va advertir de la situació però ell no va voler marxar, estava cansat després d'estar durant tres anys fent tombs arreu del país pegant tirs, si el volien tancar, que el tancaren, que li feren lo que vulgueren va dir.

En acabar de dinar l'alcalde acompanyat de la Guàrdia Civil del quarter de Sorita van anar a sa casa i se'l van emportar a la presó, que curiosament es troba baix de la vivenda familiar. Algunes voltes, en lloc de mirar si aquest es trobava a la presó, la gent que s'havia d'encarregar de vigilar-lo pujaven a la casa per veure si es trobava allà, com si hagués pogut travessar els amples murs que separen l'una de l'altra. Evidentment no era possible que algú travessés d'un costat a l'altre, no hi havia cap forat ni manera possible de fer-ho, simplement era per entrar en aquella casa i molestar a la família, conta Juan Ramón.

Als 15 dies se'l van emportar a Borriana on el van jutjar, imposant-li una sentència de 12 anys i després empresonant-lo. No va poder acabar aquesta condemna ja que va morir d'un atac al cor, a casa es va pensar que potser no va morir per aquest motiu i es va deure a les tortures i maltractaments als que l'hagueren de sotmetre però gent coneguda de la família que va estar amb ell a presó van confirmar que va ser provocada per causes naturals. Siguen uns o altres els motius, com confirma Porcar (2021, 206), la seva mort està documentada a la presó de Borriana.

A diferència de son germà, Julio no va tornar a casa, ell va participar en la Batalla de l'Ebre i en acabar va fer camí cap a França. Com ell, milers de republicans es van exiliar fugint de la repressió que els esperava en Espanya, provocant l'aglutinament d'un important contingent de

població en la frontera. El 28 de gener de 1939 el Govern francès va acceptar que els primers refugiats espanyols creuaren la seva divisòria. Aquests, que anaven buscant un futur millor, van acabar en camps de concentració sota unes pèssimes condicions de vida. Dones, xiquets i ancians eren portats a camps temporals, mentre que als soldats els desarmaven i els portaves a altres camps situats a la costa, creats de manera improvisada amb fil d'aram de pues que dividia la platja en tancats (Preston 2021, 20).

Tal com diu Porcar (2021, 184) es té constància que 645 homes i 8 dones valencianes van travessar la frontera de França entre gener i febrer de 1939, sent reclosos en els camps de concentració d'Argelès-sur-Mer, Sant Cebrià de Rosselló i Barcarès. Les platges de Argelès i Saint-Cyprien van ser les que van donar nom als camps per ser els llocs on es van situar, ambdues es trobaven en el Departament dels Pirineus Orientals i van ser el destí dels qui van decidir creuar la frontera per La Cerbère i Le Perthus (Gómez Bravo; Martínez López 2022, 14). Aquest serà el cas de Julio, que va acabar en el camp de concentració d'Argelès-sur-Mer.

La vida en aquest camp de concentració era molt dura, segons el testimoni del refugiat Francesc Teix, recollit per Montserrat Roig (2001):

“A França, els francesos ens van tractar gairebé tan malament com els nazis. Només hi havia una diferència: els francesos et mataren de fam, i els nazis ho feien directament. Si et molesta un gos o un ocell, en tens prou de no donar-li menjar durant uns quants dies i veuràs com el trobaràs mort. Qui pot acusar els francesos d'haver matat els qui moriren de fred, de gana o de desesperació als camps de concentració? Ningú.”

La propera localització d'aquest amb la costa feia que no estiguera tancat al mar, motiu pel qual junt amb la poca seguretat del mateix provocava la sortida i entrada reiterada dels allí presents. Aquests es van dedicar a l'estraperlo i alguns fins i tot van arribar a entrar a Espanya per dur a terme els seus “negocis”. Amb l'entrada del país gal a la Segona Guerra Mundial aquesta situació es va acabar, els gendarmes francesos els van donar a elegir entre tornar a Espanya i atèner-se a les possibles represàlies de Franco o marxar a Alemanya a lluitar contra els nazis.

Julio, junt amb la resta d'espanyols que van decidir fer front als nazis van tornar a endinsar-se en una guerra, en primera línia. A banda dels qui van caure captius en batalla, aquells que encara es trobaven als camps de concentració també ho van fer al juny de 1940 després de l'entrada dels alemanys en França (Preston 2021, 22). Tal com diu Porcar (2021, 185):

“Cal tindre en compte que segons el tractat signat entre França i Alemanya, una vegada derrotat l'exèrcit francès, els presoners francesos van poder tornar a les seues llars, però el Govern francès no va reconèixer els espanyols com a integrants del seu exèrcit ni el Govern de Franco va reconèixer com a espanyols els presoners republicans, que d'aquesta manera - classificats com a apàtrides- van ser enviats als camps d'extermini”

Pel que fa al germà Arrufat, aquest va acabar al camp de concentració de Mauthausen, cal destacar que aquest va ser l'únic que desde l'inici va ser classificat de «categoria III», sent aquesta la de màxim nivell. El criteri per decidir en quin grau es trobaven depenia del tipus de presoner que anaven a rebre. Els de «categoria I» albergarien presoners considerats com a «reformables», sent menys severs amb aquests i realitzant treballs forçosos menys extenuants. Entre els de «categoria II» ja trobem alguns camps-cantera com Flossenbürg, destinats a presoners «indeseables» però considerats encara com a recuperables. Per últim trobem els de «categoria III» per aquells que eren considerats com a «incorregibles» i es pensava que eren criminals reincidents que no es podrien tornar a reintegrar en la societat. Bé és cert que aquest sistema va resultar no ser fidel a la realitat i va acabar perdent la seva relevància. Amb tot això, l'existència d'una escala classificatoria per als camps mostra l'interès de les autoritats per racionalitzar unes instal·lacions la realitat de les quals superava la seva suposada funció reformatòria per la crueltat més absoluta (Gómez Bravo i Martínez López 2022, 30).

Segons el que li contava Julio les paraules de Juan Ramón, durant els 5 anys que va durar el captiveri de son tio va estar a punt d'entrar 5 vegades al «horno crematorio», suposem que es refereix a les cambres de gas. La qüestió és que pel seu caràcter bromista i cridaner es feia conèixer i sempre trobava algun conegut que el salvava de les portes de la mort. Li donaven unes peladures de patata per a que reviscolare una mica i tornava amb la resta de presoners.

No sempre feia falta que els alemanys acabaren amb la vida dels presoners. Algunes voltes es van donar casos d'arribar a les latrines i trobar-se cossos de gent que s'havia llevat la vida penjant-se, oberts en canal i sense cap òrgan perquè algú els havia agafat per tal de sobreviure. Ni ell ni la resta d'espanyols ho van fer mai però contava com gent d'altres nacionalitats si que van arribar a fer-ho.

També conta que un dia es va trobar amb una xica polonesa que estava plorant. Aquest li va preguntar perquè ho feia i ella li va respondre que a la gent casada la deixaven eixir del camp i com que ella no ho estava no podia eixir. El problema es va solucionar ràpidament, es van casar i en tindre la documentació necessària la xica va marxar. Ens podríem preguntar com pot ser que Julio, de Sorita, i aquesta xica, de Polònia es podien arribar a entendre. Encara que ell parlava molt malament l'alemany i el francès, al igual que la resta de presoners, el temps i la necessitat de comunicació feia que aquestos s'estengueren, ja fora per gestos o amb algun llenguatge inventat sobre la marxa.

Els dos últims anys al camp no van ser tan durs com els anteriors. Va tindre la sort de formar part del servei domèstic d'un sergent de les SS, en aquell moment Julio tenie vora 33-34 anys i després de passar per dos guerres i dos camps de concentració va arribar a pesar poc més de 30 kilos. Al camp de Mauthausen quasi no menjaven i no paraven de treballar, característica d'aquest lloc és «L'escala de la mort», element de pes per classificar-lo com «categoria III». Fins a 1941 l'extracció de pedres de la cantera es realitza de manera mecanitzada però a partir d'aquell any es va substituir tota la maquinària per l'esforç humà i la rampa per 160 escalons irregulars ampliats l'any següent. Diàriament els presoners, defallits i desnodruts, pujaven carregats amb pedres de més de 20 kilos. Molts queien durant la pujada a causa del cansament, els cops o les empentes dels guàrdies, aconseguint com a resultat la caiguda dels qui anaven per darrere (Gómez Bravo i Martínez López 2022, 37).

Com diu Núñez (2005), els camps de concentració, i en concret aquest, aplicaven penalitats físiques com la fam, el fred, la brutícia; i morals als presoners. Les humiliacions, els abusos i els càstigs pretenien minar la seua personalitat i fer-los sumisos.

Finalment el 5 de maig de 1945 la 11^a Divisió Cuirassada dels EEUU va alliberar Mauthausen. Una gran pancarta escrita en castellà i lletres majúscules els donava la benvinguda «LOS ESPAÑOLES ANTIFASCISTAS SALUDAN A LAS FUERZAS LIBERADORAS». A partir d'aquest moment el món començava a donar-se compte del que ocorria dins dels camps de concentració (ARMH 2022).

Gràcies a les tasques realitzades al servei de les SS per alguns presoners com Francesc Boix, fotògraf, Juan de Diego; encarregat del Registro de Defunciones i Casimir Climent Sarrión; treballant en les oficines de la Gestapo encarregat de les fitxes identificatives de més de 180.000 presoners, a més de posar ordre a la informació relativa dels presoners espanyols, controlada en exclusiva per ell. Les fotografies de Boix van ser de crucial importància en els Juís de Nuremberg per demostrar que alts càrrecs de l'exèrcit nazi eren sabedors del que estava passant en el camp, demostrant la seva presència allí. A més, amb les dades de Juan de Diego i Casimir Torrent entre altre s'ha pogut estimar que en el cas dels espanyols la xifra de defuncions rondava els 4.765 noms. Aquesta segueix sent molt discutida ja que no inclou dades precises de tots els camps que conformaven el complexe, no es tenen el conte les dades dels dies previs a la lliberació i s'exclou a tots aquells que per arribar morts o ser assassinats en arribar no se'ls va assignar número d'identificació (Gómez Bravo i Martínez López 2022, 45-51).

Alguns dels 653 valencians esmentats abans per Porcar (2021, 184) van formar part d'unitats franceses durant la Segona Guerra Mundial. D'aquest total van passar per camps de concentració nazi 15 veïns de la comarca dels Ports, resultant 9 morts i 6 alliberats, sent un d'aquests Julio. Els espanyols ara lliures no podien tornar a casa, on haurien de fer front a la repressió del franquisme, havien de buscar un nou lloc on poder instal·lar-se i refer les seves vides. Per a molts espanyols va ser França ja que aquesta va ser l'encarregada d'acollir a molts dels supervivents donant-los també la nacionalitat (Criado 2022).

Per a Julio aquesta segona volta en França va ser diferent, de seguida va començar a treballar com a llaurador amb animals de tir, feia contrabando i creuava els Pirineus fent negocis... La masia on treballava es situava a Les Bordes-sur-Arize, al departament d'Ariège situat al sud de França, on anys després també naixeria la seva filla. Aquesta va ser fruit del matrimoni en una

xica de Las Parras de Castellote, localitat terolenca propera a Sorita. Ella també estava casada en un espanyol pero es va separar. No es van poder casar fins a que Julio es va divorciar de la xica polonesa, que de seguida li va enviar la documentació necessària molt agraïda pel favor que li va fer.

En un primer moment renegava de fer-se francès, però es va ficar malalt i al no tenir la nacionalitat no el podien atendre. Finalment va acabar acceptant-la pels beneficis que li reportava, aconseguint una ajuda econòmica en un moment delicat tant per a la seva salut com per a la seva economia. En eixos diners va poder comprar el mas en el que estava treballant.

Passat un temps d'obtindre la nacionalitat francesa va tornar a Espanya, primer a Barcelona a casa de sa germana Inés i després a la seva estimada Sorita. El primer que va fer en arribar va ser anar a la Plaça de l'Església i cridar ben fort: «Me cago en déu fatxes dels collons, ja podeu ixir si teniu collons, que vingue Franco que me tocarà els ous a mi, que sóc francès i no me pot tocar».

Cap al 1968 va decidir baixar a Castelló a visitar un amic seu, antic membre de la CNT. Abans de la guerra havia patit alguna penuria i a casa de Julio sempre el van ajudar com van poder. Aquest es va decepcionar, al mencionar el passat comú d'ambdós, Ximo va fer com que no sabia res, va voler desentendre's de tota vinculació amb el seu passat per por a possibles represàlies. Aquest comportament era habitual en la gent amb un passat antifeixista o contrari al règim, es va tractar d'amagar tota mena de relació amb «qui eren abans» per tal de que no els afectara a «qui eren ara».

L'any 1995 es va celebrar el 50 aniversari de l'alliberament del camp de concentració, després de tant de temps la majoria no s'haguera reconegut llevat d'un petit detall, el número que tots ells portaven gravat al braç. El mateix que els va servir per recordar vells temps, els identificava com una persona amb un passat polític que durant el franquisme, era preferible no tindre massa relació per possibles represàlies per part del règim dictatorial.

Conclusions

Una volta vists els distints apartats dels que es compona aquest treball i considerant com a complits els objectius inicials hem arribat a una sèrie de conclusions que de cert mode poden resumir allò que hem vist al llarg d'aquestes fulles.

En primer lloc, i pel que fa al concepte de guerra civil ens hem adonat de que aquestes paraules van molt més enllà d'un simple enfrontament entre dos o més bàndols pel control d'un estat, com també va molt més enllà l'estreta relació que guarden la guerra civil europea i la segona guerra mundial amb l'espanyola. Respecte a aquesta última i independentment de la ideologia que puguen tenir els bàndols que la van dur a terme, no es pot justificar de cap mode el que va succeir en el nostre país a partir de 1936, i molt menys amb l'alçament d'uns militars que haurien d'haver-se mantingut fidels al seu govern, país i bandera republicana als quals un dia van jurar lleialtat.

A causa de la guerra en que va derivar i per tal de seguir lluitant pels ideals que defensava aquest govern constitucional milers d'espanyols van lluitar contra el feixisme. Una part morgué en camps de batalla, altres a causa de la repressió franquista durant els anys de postguerra i un sector més reduït va haver d'exiliar-se per poder seguint defensant els seus ideals. Semblants als *de liberté, égalité i fraternité* del nostre país veí, molts defensors de les llibertats van arribar a França buscant refugi i començar una vida nova que desgraciadament va acabar per ser reclosa en camps de concentració en condicions infrahumanes i totalment allunyades del que es suposava que defensava el país gal. Aquesta situació va anar a pitjor en el moment en què el govern francès es va aprofitar dels refugiats espanyols fent-los lluitar en la segona guerra mundial i després abandonant-los front l'entrada dels nazis, els quals els van portar a camps de concentració per continuar amb la deshumanització d'aquestes persones.

Resulta curiós com alguns dels que van tindre la sort de sobreviure van tractar de refer la seva vida a imatge i semblança de la que era abans de la guerra. Aquest el cas de Julio, qui va seguir treballant en el camp com ja feia abans i va poder crear una família. Del mateix mode ocorre

amb Matilde, la qual a pesar de l'exili va continuar duent una vida similar, militant i defensant sempre els seus ideals.

Pel que fa a la resta de víctimes ja hem vist com Vicenta i Ramón van morir a causa de la violència anticlerical i com el germà menut dels Arrufat, Luis, ho va fer en presó a causa de la repressió franquista. Respecte a José, el metge, li perdem la pista després de les declaracions que va realitzar i no sabem que va ser d'ell.

Encara que la xifra de Rodrigo i Alegre (2019, 176) comprèn tres anys i és més actualitzada que la d'Arnabat (2013, 41-42) aquestes dades difereixen en 15.000 víctimes menys per als primers. Aquesta diferència és tan sols una mostra de la gran quantitat de dades que es barallen i la diferència que hi ha entre els distints autors. Amb tot això, poc a poc i a través dels treballs d'investigació a nivell comarcal o local, com el cas d'aquest i dels que ens hem fet ús per realitzar-lo, es va coneixent cada volta més informació, més dades, més concretes i sobretot més històries de persones silenciades per l'oblit.

M'agradaria concloure amb una reflexió extreta de Leira (2022, 382) que ens fa pensar en el futur:

“[...] con un debate democrático y respetuoso, hay que abrir un proceso didáctico y poder darle Historia y recuerdo a esos lugares que hoy no tienen. El fomento de la apertura de fosas, dignificar a las víctimas desde el plano constitucional, investigar desde un debate abierto y saliendo de las categorías simplistas que dividen entre buenos y malos, y educar en esa diversidad son pasos que, tras más de cuarenta años de democracia, no se han dado”.

Cal superar qualsevol posicionament polític i seguir amb aquesta línia d'investigació per tal que la nostra societat siga més democràtica, justa e igualitaria; dignificant a totes les víctimes, de qualsevol bàndol, i és així com aconseguirem que el nostre passat deixi de ser «incòmodo».

Bibliografía:

- «La traición ya ha sido desenmascarada». *ABC*. Madrid. 9 de agosto de 1936.
- «Nuestro concepto de invasión». *La Gaceta Regional*. 29 de agosto de 1937.
- «Segunda Guerra de Independencia». *ABC*. Madrid. 25 de julio de 1936.
- «Una definición del bolchevismo». *La Gaceta Regional*. 10 de enero de 1937.
- Archivo Histórico Nacional, FC-CAUSA_GENERAL,1403,Exp.29.
- Archivo Histórico Nacional, FC-CAUSA_GENERAL,1404,Exp.71.
- Arnabat Mata, Ramón. 2013. «La represión: El ADN del franquismo español». *Cuadernos de historia* 39. Departamento de Ciencias Históricas. Universidad de Chile: 33-59.
- Baldó Lacomba, Marc. 2011. «Represión franquista del profesorado universitario». *Cuadernos del Instituto Antonio de Nebrija* 14: 31-51.
- Beser Jordà, Manuel. 2018. «Conflictivitat religiosa durant la Guerra Civil. Dos casos Soritans: Ramón Ejarque i Vicenta Jordà». En *Víctimes per violència i repressió als Ports durant la Segona República i la Guerra Civil (1931-1941)*, Francesc-Xavier Duarte Martínez i Jurema María López Castro (eds.). Ajuntament de Portell de Morella: 103-127.
- Canal, Jordi. 2004. «Guerra civil y contrarrevolución en la Europa del sur en el siglo XIX: reflexiones a partir del caso español». *Ayer* 55: 37-60. (número monográfico sobre “Las guerras civiles en la España Contemporánea”). Madrid.
- Carrasquer, Félix. 1977. *¿Marxismo o autogestión?*. Barcelona: Foil.
- Carrasquer, Félix. 1981. *Una experiencia de educación autogestionada. Escuela Eliseo Reclus, calle Vallespir, 184. Años 1935-1936*. Barcelona: Edición del autor.
- Casares, Julio. 1994. *Diccionario ideológico de la lengua española : desde la idea a la palabra, desde la palabra a la idea*. Barcelona: Gustavo Gili.
- Del Rey Reguillo, Fernando. 2019. *Retaguardia roja : violencia y revolución en la guerra civil española*. Primera edición. Barcelona: Galaxia Gutenberg.
- Eckstein, Harry. 1965. «On the Etiology of Internal Wars». *History and Theory* 4, 2: 133-163.
- Ejarque, Ramón. 1934. *Historia de Nuestra Señora de la Balma*. Tortosa: Imprenta Moderna de Algueró y Baiges.

- Fearon, James D. i David D. Laitin. 2003. «Ethnicity, Insurgency, and Civil War». *American Political Science Review* 97, 1: 76.
- Gabarda, Vicent. 1993. *Els afusellaments al País Valencià (1938-1956)*. València: Alfons el Magnànim.
- Galán, Luis. 1988. *Después de todo. Memorias de un periodista de La Pirenaica*. Madrid: Anthrope: 68-73.
- García, Manuel. 1997. *Sacerdotes diocesanos fieles hasta el martirio. Diócesis de Tortosa 1936-1939*. Sant Carles de la Ràpita: Impremta J. Dasso.
- González Calleja, Eduardo. 1999. *El máuser y el sufragio. Orden público, subversión y violencia política en la España de la restauración (1917-1931)*, Madrid: CSIC.
- González Calleja, Eduardo. 2012. «La problemática de la guerra civil según las ciencias sociales: un estado de la cuestión». En *Guerras civiles : una clave para entender la Europa de los siglos XIX y XX*, Jordi Canal i Eduardo González Calleja. Madrid: Casa de Velázquez: 7-24.
- Grau Reig, Vicent. 2021. *La batalla de Llevant, una victòria silenciada*. Castelló de la Plana: Publicacions de la Universitat Jaume I.
- Gutmaro Gómez Bravo y Diego Martínez López. 2022. *Rotspanier: españoles en el complejo concentracionario Mauthausen-Gusen*. Ministerio de la Presidencia, relaciones con las cortes y memoria democrática. Gobierno de España.
- Hannah, Arendt. 2002. *Les Origines du totalitarisme*, París: Quarto-Gallimard: 561.
- Hegre, Håvard, Tanja Ellingsen, Scott Gates i Nils Petter Gleditsch. 2001. «Toward a Democratic Civil Peace? Democracy, Political Change, and Civil War, 1816-1992». *The American Political Science Review* 95, 1: 33-48.
- Huntington, Samuel Phillips. 1962. «Patterns of Violence in World Politics». En *Changing Patterns of Military Politics*, Samuel Phillips Huntington (ed.). Nueva York: Free Press: 17-50.
- Kaldor, Mary. 2001. *Las nuevas guerras: la violencia organizada en la era global*. Barcelona: Tusquets.
- Kalyvas, Stathis N. 2004a. «The Paradox of Terrorism in Civil Wars». *The Journal of Ethics* 8: 97-138.
- . 2004b. «The Urban Bias in Research on Civil Wars». *Security Studies* 13, 3: 1-31.

- Ledesma Vera, José Luis. 2012. «¿Cuchillos afilados? De violencias, guerra civil y culturas bélicas en la España del primer siglo XX». En *Guerras civiles : una clave para entender la Europa de los siglos XIX y XX*, Jordi Canal i Eduardo González Calleja. Madrid: Casa de Velázquez: 89-104.
- Leira Castiñeira, Francisco J. 2022. *Los nadies de la guerra de España*. Madrid: Akal.
- Martí Puig, Manel. 2018a. «Matilde Escuder, mestra llibertària i anarquista del Ports: víctima per violència i repressió». En *Víctimes per violència i repressió als Ports durant la Segona República i la Guerra Civil (1931-1941)*, Francesc-Xavier Duarte Martínez i Jurema María López Castro (eds.). Ajuntament de Portell de Morella: 299-322.
- . 2018b. *Matilde Escuder maestra libertaria y racionalista. Una historia de vida*. Universitat Jaume I Castelló.
- Martin, Jean-Clément (ed.). 1995. *La Guerre Civile entre histoire et mémoire*. Nantes: Ouest Editions.
- Mazower, Mark. «Violencia y Estado en el siglo xx». *Historia social* 51: 139-160.
- Monferrer Guardiola, Josep. 2008. *Violències i penitències: una crònica al voltant de la guerra civil a Vilafranca (Els Ports)*. Vilafranca: Ajuntament de Vilafranca.
- Morales, José Ricardo. 2001. «El delito de pensar, una razón de destierro». En *L'exili cultural de 1939. Seixanta anys després*, M^a. Fernanda Mancebo, Marc Baldó i Cecilio Alonso (eds.). Valencia: Universitat de València: 613-627.
- Muller, Edward N. i Erich Weede. 1990. «Cross-National variation in Political Violence. A rational Action Approach». *The Journal of Conflict Resolution* 34, 4: 624-651.
- Núñez Díaz-Balart, Mirta. 2005. «El dolor como terapia. La médula común de los campos de concentración nazis y franquistas». *Ayer* 57: 81-102. Madrid.
- Ors Montenegro, Miguel i José Miguel Santacreu Soler. 2006. «La violencia revolucionaria en las tres provincias valencianas». En *La Guerra Civil en la Comunidad Valenciana. Violencia y represión en la retaguardia* 9. València: Prensa Valenciana.
- Peña Rambla, Fernando. 2009. «Extirpar el mal de raíz: antecedentes históricos de la ley de responsabilidades políticas». *Millars. Espai i Història* 32, 12: 71-87.
- Porcar Orihuela, Juan Luis. 2018. «Els Ports, repressió franquista i memòria recuperada». En *Víctimes per violència i repressió als Ports durant la Segona República i la Guerra*

Civil (1931-1941), Francesc-Xavier Duarte Martínez i Jurema María López Castro (eds.). Ajuntament de Portell de Morella: 17-55.

– . 2021. *Els Ports: Franquisme i repressió, ciutadania i memòria*. Benicarló: Onada

- Preston, Paul. 2021. «Desfeta, persecució o resistència dels republicans a l'exili». En *Cultura i exili: estudis d'història i literatura*, Lluís Meseguer, Juan Luis Porcar Orihuela, Adolf Piquer Vidal i Javier Vellón Lahoz. Castelló de la Plana: Publicacions de la Universitat Jaume I. Servei de Comunicació i Publicacions: 19-30.
- Rodrigo, Javier i David Alegre. 2019. *Comunidades rotas. Una historia global de las guerras civiles, 1917-2017*. Barcelona: Galaxia Gutenberg.
- Rodríguez de Mier, Ángel. 2011. *Jose Vicente Borrás Castell. Memorias de un maestro republicano*. Benicarló: Onada.
- Roig, Montserrat. 2001. *Els catalans als camps nazis*. Barcelona: ed. 62.
- Salomón Chéliz, M^a. Pilar. 2002. *Anticlericalismo en Aragón: protesta popular y movilización política (1900-1939)*. Zaragoza: Prensas Universitarias de Zaragoza: 292-301.
- Sambanis, Nicholas. 2004. «What Is a Civil War? Conceptual and Empirical Complexities of an Operational Definition». *Journal of Conflict Resolution* 48, 6: 821.
- Sarkees, Meredith Reid i J. David Singer. 20-24 Febrero 2001. «The Correlates of War Datasets: The Totally of War». *paper* presentat en la 42^a *Annual Convention of The International Studies association*, Chicago.
- Schmitt, Carl. 1966. *Teoría del partisano. Acotación al concepto de lo político*, Madrid: Instituto de Estudios Políticos: 127-129.
- Sevillano Calero, F. 2012. «La imagen del enemigo en la guerra civil española». En *Guerras civiles: una clave para entender la Europa de los siglos XIX y XX*, Jordi Canal i Eduardo González Calleja. Madrid: Casa de Velázquez: 105-117.
- Singer, J. David i Melvin Small. 1972. *The Wages of War, 1816-1965. A Statistical Handbook*. New York: John Wiley and Sons.
- Sospedra, Antonio. 1989. *Las nueve rosas de sangre del Monasterio de Monjas Mínimas de Barcelona*. Barcelona: Contemplativas Mínimas.

- Soutou, Georges-Henri. 1995. «1914: vers la guerre de Trente Ans? La disparition d'un ordre européen», En *Les enjeux de la paix. Nous et les autres. XVIII-XXI siècle*, París: Presses Universitaires de France : 80.
- Tilly, Charles. 1978. *From Mobilization to Revolution*. New York: Random House-McGraw-Hill Publishing Co./Reading, Addison Wesley Publishing Co.
- Traverso, Enzo. 2009. *A Sangre y fuego : de la guerra civil europea*. València: Universitat de València: 29-46.
- Ucelay-Da Cal, Enric. 1995. «Buscando el levantamiento plebiscitario: insurreccionalismo y elecciones ». *Ayer* 20: 49-80. Madrid.
- Vinyes, Ricard. 2010. *Irredentas: las presas políticas y sus hijos en las cárceles franquistas*. Madrid: Temas de hoy.
- Vivero, A. «La neutralidad sólo existe de Estado a Estado». *ABC*. Madrid. 11 de agosto de 1936.
- Walter, Barbara F. 1998. «Civil Wars». En *The Encyclopedia of Political Revolutions*, Jack Goldstone (ed.). Chicago-Londres: Fitzroy Dearborn Publishers: 101-103.

Webgrafía:

- ARMH. 2022. «La pancarta de los españoles, de nuevo en Mauthausen». Ponferrada. <https://memoriahistorica.org.es/la-pancarta-de-los-espanoles-de-nuevo-en-mauthausen/>
[Última consulta: 21/5/23 a les 20:33]
- Criado, Eva. 2022. «Historias narradas - *La liberación de Mauthausen: La historia del horror 77 años después*». Noticias Radio URJC. <https://online.urjc.es/es/radio-urjc-noticias/item/1093-historias-narradas-la-liberacion-de-mauthausen-la-historia-del-horror-77-anos-despues>
[Última consulta: 21/5/23 a les 20:33]
- <https://dpej.rae.es/lema/derecho-de-los-conflictos-armados>
[última consulta: 7/5/23 a les 20:57]
- [https://www.avl.gva.es/lexicval/?paraula=statu quo](https://www.avl.gva.es/lexicval/?paraula=statu%20quo)

[última consulta: 22/5/23]